

Szöllős Veronika

Életrajz

Szöllős Vera Budapesten az V. kerületben, egy egyszerűen és praktikusan berendezett két és félszobás lakásban él. A nagyobb szobában a könyvszekrények vitrinjein számtalan nagy színes fénykép a három lányunokáról, különböző életkorukban megörökítve. Vera a férjét – akivel 51 évig éltek együtt szép házasságban – pár hónappal találkozásaink megkezdése előtt vesztette el, de humorérzéke, optimizmusa és kedvessége a friss gyász ellenére sem hagyta el. Egyik kedvelt és fontos foglalatossága – egyben sajátos terápiaja is – az írás, és az utóbbi években elbeszélései, novellái több orgánumban is megjelentek.

Az édesanyám úgy nyolcvan éves kora, 1995-96 körül írt egy lírai családfát. Neki újságírói, írói ambíciói voltak, amit nemigen tudott érvényesíteni. Ez volt az utolsó műve, hogy összehozta a családfát. Örültem neki, mert mikor özvegy maradt, ezzel elfoglalta magát, és értékes anyagot hozott létre. Nagyon precízen összeállított családtörténet ez, amiben az anyai dédszülőktől egészen a legfiatalabb korosztályig mindenki benne van. Anyám ezt sokszorosította, és elküldte a világ minden tája felé, ahol hozzátartozók éltek, sőt levelezett Franciaországban és Amerikában élő rokonokkal, akik visszaemlékeztek az ősökre.

Az anyám nagyszülei Pesten az Aréna úton laktak – ami a mostani Dózsa György út –, a 11. szám alatt. Ez már a Keleti felé eső része a Dózsa György útnak, valahol a Garay piac mögött, egy nagy bérház. Az anyai dédapám Szigeti Jakab volt, akiről azt írja anyám a családfában, hogy „kereskedő vállalkozó, kis fűszerüzlete volt, majd a vágóhídon önálló vállalkozó. A fűszerüzlet tönkrement, a vágóhídi vállalkozás is botladozott. Nagypapa magas, szikár ember volt, keveset volt otthon. Leginkább a vasárnap délutánokra emlékszem, nagymama varrogatott a szép perzsaszőnyeggel letakart nagy asztal mellett, a nagyapa pedig eltűnt az újság, a Pesti Napló óriási lapjai mögött. Én illedelmesen unatkozva rajzoltam, talán a századik házikót kéménnyel és szépen bodorodó füsttel, a csendet olykor csak nagyapa törte meg: Kláríka, ha bánt valaki, csak nekem szólj, majd én ellátom a baját, mondta, igazán nem ideillően, hiszen ennél nagyobb védelemben sohasem lehettem, mint mellettük. A mondás Imrének, Ferinek szólt, amikor olykor panaszkodtam rájuk a nagyapának.” Imre és Feri anyám nagybátyjai voltak.

Dédapáról az volt a családi történet, hogy már tizenkét éves korától eltartotta magát, önálló volt. Abban az időben nem volt szokatlan, hogy egy 12-13 éves fiú elment szerencsét próbálni és megpróbált pénzt keresni. Akkoriban a zsidóknak nem lehetett Pestre jönni, nagyon sok zsidó járt a falvakat, és fölvásárolt terményeket, tollat, rossz ruhát. Nem tudom, hogy dédapa miből élt, de

volt egy olyan mese a családi hagyományban, hogy disznókereskedő volt. Valamikor a szabadságharc táján születhetett, és a kiegyezés után születtek a gyerekei, tehát már sokkal jobb körülmények közé. A dédapa nem nagyon támogatta a lányai tanulását, és a dédmama, Rozi dédmama harcolta ki, hogy a nagymamám elvégezze az óvónő- és tanítónőképzőt. Később úgy látszik a dédapám megenyhült, mert nagymamám testvére, Gizella, aki tizenegy évvel fiatalabb volt, ő már úgy tudom simán leérettségizhetett. A fiúkat különben taníttatták, szokás szerint.

A dédmama Reiniger Rozália volt. Anyám írásos visszaemlékezése szerint *„Ma teltkarcsúnak mondanánk, és hamvas, rózsaszínű, mint az őszibarack. Shoppós frizurás.”* Azt hiszem ez az, amikor minden oldalról fölfele van fésülve a haj. *„Nyakát, hátát egyenesen tartotta, fejét mint egy kicsit büszkefélén is. Ő volt a frissensült forró almás pite, a csodás ebédek, a nyári esték felejthetetlen vacsorái a szalámis körözöttes zsemlével, hónapos retekkal. Ő a mesék a díványra heveredve ebéd után, a számlálhatatlan dal, máig is hallom: Kispirityi falu végén folyik a kanális, ezt a kislányt megölelném, ha az anyja bánja is. És ő volt a Kézenfogó, akivel indultunk a Garayra piacozni. Az ő szemöldöke rándulására indultam tüstént tenni, amit az a szemöldök parancsolt. Ő a Rozi nagymama, akit halála után neveztem el Rozikának, amikor 14 éves koromban elveszítettem, amikor teljes sokaságában, pompájában bontakozott ki előttem a lénye és hiánya. De a dalok szái megmaradtak, élnek bennem.”*

A Szigeti dédszülők gyermekei Ferenc, Rózsa, Ilona, Imre és Gizella volt. Közülük Ilona volt az én nagymamám, az anyám anyja. A gyerekek közül Ferenc volt a legidősebb, róla azt írja anyám: *„Szigeti Ferenc német-francia levelező, különös, kissé barátságtalan ember, gyermektelen, agglegény volt. Az I. világháború alatt apám négy évig az olasz fronton volt, ott éltünk nagyanyáméknál. Akkoriban ott élt az egész család, Feri, Imre, Gizike, Ilona anyám, nagyapa, nagyanya és én. Nagyanya csodája, hogy ennyi ember aránylag békén tudott maradni, persze nagy önuralomra volt mindenkinek szüksége. Jött haza Feri bácsi az irodából, nézegettem rá, kicsit tartottam tőle, pedig soha nem bántott. Szótlanul leült a neki hagyott teríték mellé, és kanalizni kezdte a levest és a sűrűn főzött tésztát. Egy röpke pillantást vetett rám aranykeretes szemüvege mögül, és odabökött egy éles na-t. Egyik nyáron Rózsi nénéméknél nyaraltunk Pista öcsémrel Kispesten a Teleki utca 58-ban, amikor levél jött Feri bácsitól, miszerint ezen és ezen a napon, ekkor és ekkor legyünk a Ligetben a Cirkusznál. Feri bácsi már ott várt a kapu előtt. Megölelt, megcsókolt bennünket nagyon szeretőn, és bevezetett az első sorban gondosan kiválasztott helyre. Nagyon jó délután volt. 1945-ben a deportálásból megérkezve Pestre döbbenet hallottam a rémes hírt, hogy Feri bácsi milyen módon pusztult el: a nyilasok a Dunába lőtték. Ilyen égbekiáltó kegyetlenségről addig nem hallottam. S máig is foglalkoztat, hogy mit érezhetett Feri bácsi és a többiek, amikor puskatussal hajtották őket a Duna felé.”*

A következő gyerek Szigeti Rózsa volt. *„Háziasszony, mozgékony, aranyszörke hajú, jól felvágott nyelvű, szókimondó, az igazat kereső asszony volt, nagyon értékeltem ezért, nagyon tetszett a magatartása. Három gyermekét, Évát, Annát és Bandit természetéhez híven nevelte, eléggé szigorúan. Mindhárom szorgalmas, kötelességtudó ember lett. Férje hídépítő mérnök, ő építette a szegedi vasúti hidat és úgy tudom, a szolnoki hidat is. Igazi nagyszerű puritán ember volt és kiváló, megbecsült szakember. Ő is spórolt a szóval, de barátságosabb volt, mint Feri bácsi.”* Rózsa férje Reiniger Herman volt, úgyhogy ez valószínűleg unokatestvér-házasság lehetett. A családi legendáriumban benne van még, hogy Hermant Amerikába is meghívták munkára, tehát ők egy ideig Amerikában is éltek, de aztán hazajöttek.

Anyám a másik nagybátyjáról, Szigeti Imréről így ír: „Ha a Ferire azt mondtam, hogy furcsa, Imrére sokszorosan ráillik a megállapítás. Egyik oka a tehetsége, a másik valami bőrt támadó betegsége, ami miatt egész nap le s föl járkált a lakásban egy fehér lepedőbe burkolódzva, kisebb-nagyobb közlekedési akadályt okozva, és engem, akkor négyéveset, nagy horkantásokkal ijesztgetve. Kicsit szíjogtam miatta, de valójában nagyon kedveltem Imriskét. Nagyon különleges, eszes, művelt férfi volt, lepedősuhanásai közben állandóan Adyt, Babitsot szavalt, vagy kedvencét mondta: Dante. Hároméves korában olvasott és kitűnően rajzolt, génjei határozottan a festés-rajzolás felé irányították. Nagy ismeretsége volt az írók, újságszerkesztők körében, így eleinte illusztrációval foglalkozott, majd Berlinben, a főiskolát elvégezve reklámrajzolással foglalkozott Pesten is. 1924-ben kiment Ausztráliába a feleségével, az elragadóan bájos, intelligens Mérő Klárával. Eleinte sokat kínlódott, majd a zsidó hitközség felkarolta, kiállításokat rendezett számára. Nagy sikere volt, képeit vették és meggazdagodott. Felesége elég intelligens volt ahhoz, hogy kibírja türelmesen Imre szeszélyes lényét. Nemcsak eltűrte, de igen jó nyugtató hatással volt rá. Klára diplomás tanítónő volt, de nem gyakorolta, a Corvin Áruház igazgatójának titkárnője volt. Rendelkezett a kifinomult, művelt intelligencia minden segítő adakozásával, még Ausztráliából is gondolt rám. Sajnos beteg szíve elvitte őt kivándorlásuk után néhány évvel. Gyermektelenek voltak, Imre hetvenhárom éves korában halt meg rákban, nagy sikere közepén.”

Imre bácsi a háború után hosszan levelezett a nagymamámmal. Csodálatos kalligrafikus írásokkal hosszú-hosszú filozofikus leveleket váltottak, amiknek legtöbbjét nagymama megmutatta nekem, és az nagyon nagy élmény volt. Valamikor a hatvanas évek elején elkezdte hazaküldözgetni a képeit – amikből én is kaptam néhány darabot –, nagy gyűjtemény lett belőle, és egy részéből 1974-ben rendeztek egy kiállítást is a Magyar Nemzeti Galériában. Nagyon élénk és életteli képeket alkotott.

Dédszüleim legkisebb gyereke Gizella volt. Anyám így ír róla: „Háziasszony, de milyen háziasszony! Nagyszerű, rendkívüli volt, feledhetetlenek a születésnapokon, karácsonykor, húsvétkor, bármely alkalomkor készített zsúrjai. Ezekre a pompás uzsonnákra meg volt híva az egész rokonság, oda bizonyos, hogy mindenki boldogan készülődött és vett részt. És ott is kitűnően, meghitten érezte magát mindenki, csak azt sajnálta, hogy a háziasszony minden finomságából nem tudott enni. Minden változatos és különleges volt, és mindez a vendéglátás kedvessége és otthonossága Gizike néniből fakadt. Én szinte születésemtől élvezője lehettem az ő lényének, egészen felnőtt koromig. Életem egyik nagy ajándéka ez a barátság. Férje, Tímár Jenő, a Kőszénavállalatnál magas beosztású, tehetséges, céltudatos ember, cégvezető volt, s céljai felé következetesen haladó egyéniség. Többszöri ott nyaralásomkor láthattam, hogy a francia újság és szótár ebéd közben is tányérja mellett volt. Tanult és tanult, fáradtságot, időt nem kímélve. Családját mindig meggondoltan irányította, a zsidó törvények elől két fiát, Tamást és Pistát kiküldte Franciaországba, ott lett Tamás mérnök, Pista Merielben körorvos. Jenő bácsi és Gizike az 1950-es években szintén Merielben telepedtek le, ahol Pisti kis házat épített nekik és felesége szüleinek, és gondoskodott egészségükről.”

A következő a családban az én nagymamám, anyám anyja, Ilona volt. Anyám szerint: „Finom, hosszúkás, kreol arcú, csinos asszony volt. Mint óvó- és tanítónő kiváló eredményeket ért el. A szegedi zsidó iskola égisze alatt vezetett egy óvodát, aminek híre ment városszerte és egyre több értelmiségi család, egyetemi tanárok hozták el gyermekeiket. Háború után a szegedi városi iskolában tanított. Sajnos fejlesztő munkájára, az elsősök írástanításának általa bevezetett módjára

nem derült fény, nem kapta meg az elismerést. Ez fájt neki. Nagyműveltségű, az emberekhez érzékenyen értő egyéniség volt, aki ismerte őt, nagyon szerette. Férje Hoffmann László, hites könyvszakértő, a Szegedi Városi Nyomdánál igazgató-főkönyvelő volt. Családjának igen jó körülményeket teremtett, de a gondtalan, kellemes korszak megtört egy komoly eltévedése miatt. Tizedére csökkent a család jövedelme, nehéz lett az élet. Ebben az időben szervezte meg anyám az óvodát, talpra ugrottunk. Meg kell mondani apámról, hogy nagyon kedvelt engem, nagyon szép gyermekként adott nekem, jóléttel, sok örömmel, játékkal és vidám tréfálkozásokkal. Vidám, humoros ember volt, nagy mesélő, máig is őrzöm emlékét.” Én már csak egy szótlan, morc, asztmás öregemberre emlékszem, pedig nem volt akkor még olyan nagyon öreg.

Hoffmann nagypapa eredetileg debreceni volt. Dédapám, Hoffmann Sándor a debreceni Független Újság társtulajdonosa volt. A cég Hoffmann és Kronovitz néven működött, az újságba írt Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Ady Endre. Nagypapám nyomdagépszerelő volt apja újságjánál, majd mérlegképes könyvelővé képezte magát. Amikor a nagymamával megesküdték – ez lehetett valamikor 1913-ban, mert 1914-ben született az édesanyám –, akkor behívták és négy évig volt az olasz fronton. Azalatt költözött a nagymamám az anyuval a dédmamához, és akkor volt az, hogy olyan rengetegen laktak együtt egy lakásban. Amikor vége lett a háborúnak, nagypapám visszajött, Szegeden kapott állást, és talán valamikor az 1920-as évek legelején leköltöztek Szegedre. 1922-ben Pista nagybátyám már Szegeden született.

Szegedi életükről, a rokonokkal tartott kapcsolatról anyám ezt írja: *„Járt ott Szigeti Imre, anyám rajzművész öccse, akit elvezettem a szép templomokhoz. Hegyekről készített sorozatot. Akkoriban Berlinben élt. Hálából születésnapomra egy doboz marcipán szívet küldött. Járt nálunk Gizi néném fiával Pistivel, és Rózsi néném elég sűrűn jött. Mindenkit nagy örömmel, ovációval fogadtunk már az állomáson, és boldogan vettük birtokunkba, marasztaltuk minél tovább. Rózsi néném férje, Herman is a hídépítéskor sokszor járt nálunk Szegeden, aminek mindig nagyon örültünk. Nagy ebédelések, jókedvű borozgatások és beszélgetések alakultak ki, így örültünk sokaknak, akik ellátogattak hozzánk. És járt nálunk nagymama. Ez rendkívüli ünnep volt, nagy ebéddel. Eltelve az ünnepi ebéddel én kényelmesen üldögéltem, ilyenkor jött létre az a bizonyos nagymamái szemöldökrándítás. Vettem a jelzést és már ugrottam is fel, alaposan nekiláttam az asztal leszedésének.”*

Nagyszüleim másik gyermeke, anyám testvére István, Pista volt. Ő később magyarosította a nevét Hoffmannról, és Horvai Istvánként lett ismert színházi rendező. Anyám így ír róla: *„Ritka, célja felé haladó ember. 14-15 éves lehetett, amikor egy kicsiny könyvvel és egy vonalas füzetrel nagy elmerülésben találtam őt a nagy ebédlőasztalnál. Mit csinálsz, kérdeztem, rendezőpéldányt, vágta rá, mint a világ legtermészetesebb dolgát. És neki ez tényleg az volt. Ettől kezdve hihetetlen tudatossággal haladt célja felé, nehéz évek, háborún át, főiskolát elvégezve az első megbízatásig, amikor az Úttörőszínházban, majd a Madách Színházban lett igazgató. Majd jöttek a nehéz évek, a megpróbáltatások, bárha az imádott szakmától, a rendezéstől nem kellett elszakadnia. Egyébként kétszeres Kossuth-díjas, Érdemes Művész, Kiváló Művész, 1996-ban Tiszti Kereszt kitüntetést kapott.”*

Úgy tudom, a háború alatt nagybátyám másodmagával megszökött a munkaszolgálatból – valahol a Kárpátokban voltak –, a társa megsérült és ő a hátán vitte. Ez nagyon szép és komoly tett volt. 1945 után belépett a Pártba, és kapott egy szovjetunióbeli ösztöndíjat, ahol azt hiszem

Leningrádban tanult két évig. Onnan visszajőve abszolút jó kádernek számított, ezért is lett olyan fiatalon színházigazgató. De ez nem vonja kétségbe a tehetségét. Azért kapta az első Kossuth-díjat, mert valami színdarabot rendezett, amiben Sztálin volt a főszereplő. 1956-ban aztán a forradalom alatt azt mondták rá, hogy sztalinista, amit ő kikért magának. Megpróbálták a feleségével disszidálni, de nem sikerült és visszajöttek. Az volt a büntetése, hogy néhány évig Miskolcon dolgozott, mint rendező. Utána szépen visszakerült Pestre, és megkapta a kitüntetésait. Aczél elvtárs azért figyelte, hogy a tehetséges emberek közül lehetőleg kevesen vesszenek el.

Pista nagybátyám abszolút nem volt családcentrikus, de ez nagyon enyhe kifejezés. Olyan volt, mint hogyha én, vagy mi nem is lennénk a világon. Pedig nekem jót tett volna egy nagybácsinak ha nem is az anyagi segítsége, de egy jó szava, érdeklődése, bármi. Ezt ő elmulasztotta, nem érezte, hogy ez neki feladata volna, vagy nekem szükségem lenne erre. A tanítványaival foglalkozott a Színművészeti Főiskolán, akik imádták, istenítették, meg a rendezéssel. Nem egyszer volt, hogy összefutottunk a Váci utcában, olyankor tétován rám nézett, azt mondta: Szervusz Veruska, és továbbment. Később a Lukács uszodában már azt mondta: kezit csókolom. Akkor már nem is ismert meg. Abszolút nem számítottam neki, holott gyerekkoromban szeretett. De aztán elkapta a foglalkozása vagy a tehetsége, és anyámmal sem akarta tartani a kapcsolatot. Az anyám emiatt nagyon el volt keseredve.

Olymértékben nem számítottam a nagybátyáméknál, hogy nem is értesítettek a haláláról. Az unokanővérem látta az újságban és ő értesített. Tavaly aztán megkerestem a sírját és tettem rá egy kavicsot. És mostanában láttam az interneten, hogy színházbérlet lett a nagybátyámból. Horvai István bérlet.

Az anyám, Hoffmann Klára, nagyon jó polgári nevelést kapott. A nagymama, úgy tűnik nekem, mindent biztosítani akart neki, amit magának nem tudott. Anyám tanult külön németül, franciául és zongorázni. Nagymama nagyon szerette volna, ha anyám egyetemre megy, valamint jelentkezett a Zeneakadémiára is – mert tíz vagy tizenkét évig zongorázott, és azt mondták, hogy rendkívüli tehetség –, de anyám minden nehézség elől meghátrált. Nem ment el a zeneakadémiai felvételire, és nem ment el az egyetemre sem. Ez lehet önbizalomhiány is, de az is igaz, hogy a harmincas években már nagyon-nagyon nehéz volt egy zsidónak egyetemre menni.

Anyám világéletében meglehetősen nehezen bírta a megterhelést. Egy kis filigrán asszony volt, gyenge idegrendszerrel, és úgy látszik, nem nagyon volt önbizalma. Azt nem mondom, hogy nagymama gondos nevelése kárba vészett, mert 1932-ben nem volt mindennapi, hogy egy lányt érettségiztetnek. Utána anyám elment gyors- és gépíró iskolába, meg kitanulta a művirág- és tolldíszkészítést, de igazából csak egy keveset dolgozott mint gyors- és gépírónő, aztán férjhez ment, és akkortól a maga részéről jó ideig feleségként működött.

Az apai nagyszüleim, Szöllős Samu és Kráhl Irma szegediek voltak. Nagyapám 1870-ben Nagyszöllősen született Scheiner Sámuelként, majd nevét Szöllős Samura változtatta. Nagymamával 1893-ban házasodtak össze. Négy gyerekük volt, Károly, Erzsike, Antal és László, az én apám.

Anyám így ír a családfában nagyapámról és nagyanyámról: *„Szöllős Samu kedves, barátságos ember volt hófehér hajával, mosolyra hajló, pirosas arcával. Foglalkozása aranyműves volt. Egykor Szeged főutcáján, a Kárász utcán volt a családnak ékszerüzlete, ami sajnos tönkrement. Ekkor*

kerültek a Fekete Sas utcába, egy sötét kis üzletcskébe, aminek a kirakatában néhány ezüst gyűrűcske és ezüst lánc árvállott. Nagymamát, Kráhl Irmát sajnos már mint súlyos beteget ismertem meg. Legkisebb fia, Laci vitt el hozzám bemutatni, mint a leányt, akit feleségül szeretne venni. Persze zavarban voltam, mit is mondjak, de ő pillanatok alatt eloszlatta közvetlen, kedves kérdéseivel. Irmike karcsú kis teremtes volt, hát még a kegyetlen gyomorrák súlya alatt finom kis arca is megfogyott. Nem sokáig élvezhettem szeretetét, elfogadását, néhány hónap múlva elhunyt, alig bírt vigasztalható bánatban hagyva itt négy gyermekét.”

Szöllős nagymama tehát a születésem előtt meghalt, Szöllős nagypapát pedig nagyon kevésbé ismertem. Rá úgy emlékszem, hogy egyszer bevittek hozzám a szanatóriumba, de nem hiszem, hogy különösebben foglalkozott volna velem. Gégerákja volt, és valamikor talán 1942 körül sikerült békében elhunynia. Azt tudom, hogy mikor megszülettem, akkor szeretne volna, ha az Irma nevet kapom, mert a nagymama nemrég halt meg, és ez a szokás a zsidóknál. De a mamám ezt nem engedte, és a Vera nevet kaptam, amiért nagyon hálás vagyok neki, mert az Irma ma már nem olyan népszerű név és nem is tetszik annyira. A nagypapa viszont nagyon makacs volt, és mindig azt kérdezte a szüleimtől, hogy hogy van a kis Irma.

„Irmikének megemlíteném két nagyon helyes és kedves testvérét, Zseni és Adél nénit, akik szintén kedveltek engem, és én őket. Adél néninek két gyermeke volt, akiket szintén nagyon kedveltem: Magda és Bandi, becenevén Dike. Magda iparművésznő volt, igen tehetséges, színes posztódarabkákból tündéri kis tárgyakat csinált: kis könyvjelzőket, gyufatartókat, babácskákat. Szerettem nézni, ahogy dolgozik és csendben üldögelni vele, majd beszélgetni. Jó barátok voltunk. Dike banktisztviselő volt, más társaságban forgott, ám találkozáskor mindig kedves, barátságos volt.” Magdának egy kis üvegvitrinje volt a szegedi Kárász utca egy nagyon fontos pontján, ahol bemutatta a tényleg csodálatos műveit. Neki nem volt családja, volt valami kis testi hibája, csípőficam, vagy valami ilyesmi, de roppant megnyerő és tehetséges személy volt. Magda a háború alatt lágerbe került, túlélte, majd a háború után meghalt abban a tüdőbajban, amit a lágerben szerzett. És úgy tudom, hogy Bandi viszont nem élte túl a háborút.

Édesapám testvérei közül Károly volt a legidősebb. Anyám így ír róla: „Egy fiatalkori házasságára emlékszem, elvett egy vásárhelyi jómódú leányt. Károlynak ebből az anyagi okokból kötött házasságából született egy fia, Palika. A szülők hamarosan elváltak, Palikát nagyon szeretete, sűrűn látogatta, Szegeden találkoztak rendszerint. Anyagilag is bőkezűen támogatta, kivételes neveltetésben részesítette. Én is találkoztam Palikával és édesanyjával. Anyja nem a szépségével, hanem modorával, műveltségével hatott, és Palika is egy csinos és művelt fiú volt, akivel jó volt találkozni. Károly nyitott Szegeden egy elektromos üzletet, ahol öccsét, Lacit is kitaníttatta az elektromos szakma minden csínjára, bínjára. Majd eladta szegedi boltját, felment Pestre, és sikerült elhelyezkednie a híres Philips cégnél Eindhovenben. A cég európai, beleértve Magyarországot is, eladója lett. Nagyon elegáns és jó jövedelmű állása volt ez, hamarosan gyönyörű autóval jelent meg Szegeden a rokonainál. Lacit, aki akkor már férjem volt, nagyon szeretete és sokat segítette. Akkor már megvolt Vera lányunk, őt is nagyon kedvelte, és amolyan keresztapja-féle lett. Sok kis ruhácskát, az első fehér magas cipőt küldte el neki. A háború Károlyt is elsodorta, eltűnt, nem tudtunk nyomára bukkanni. Lehet, hogy munkaszolgálatos volt.”

Én úgy tudom, hogy munkaszolgálatos volt, és valami rettenetes módon végezték ki: leöntötték vízzel és hagyták megfagyni. Én is úgy emlékszem rá, mint aki nagyon kedves és nagyon

ajándékozó kedvű volt, és nagyon szeretett engem. Hozott egyszer egy tálca krémet, és azt mondta: ez mind a tied, ezt te edd meg. Emlékszem, hogy ott álltam, és néztem: hát hogy egyek én meg egyedül egy tálca krémet? A Palika fiáról tudom, hogy fiatalkori cukorbetegségben szenvedett, de akkor már az inzulint felfedezték és tudták kezelni. 16 év körüli nyurga kamasz fiú volt, amikor ugyanabba a strasshofi lágerbe került az anyjával, ahova mi, de ők nem éltek túl a háborút.

Apám másik testvére Erzsike volt. Anyám emlékei szerint *„Erzsike sudár, szép fiatal leány. Első házassága tévedésen alapult. Erzsikébe beleszeretett egy pesti ékszerügynök, és ő sajnos hozzáment. Ez a férfi nem becsülte meg a gyönyörű asszonyt, és pénzügyi hibákat is elkövetett, úgyhogy el kellett válniuk. Ebből a házasságból született Gyurka, egy kedves, erőteljes ember, aki az Újszegedi Kendergyárban dolgozott. Később Erzsike megismerkedett egy Szeged környéki földbirtokossal, Újhelyi Sándorral, és hozzáment. Sajnos Sándor bizony nem valami életrevaló ember volt, birtoka kicsi volt, és Kisteleken. Ide költözött Erzsike. Sándor megbecsülte őt, de nem volt ügyes gazdálkodó, így gondok között éltek. Ebből a házasságból született Éva lányuk. Sándor fiatalon meghalt, Erzsike és Éva a gondok gondját élte meg. Ők sem kerülhették el a deportálást, Auschwitzba kerültek. Csoda módjára ez a két nő visszakerült Auschwitzból, harminc kilóra fogyva, de életben.”*

Erzsike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatban. A mi Gyuri fiunk részben ezért is lett Gyurka, mert a zsidóknál szokás a halott hozzátartozó után nevet adni. És a férjemnek, Ferinek is volt egy unokaöccse, aki szintén Gyurka volt, és ő is odaveszett. Mivel tetszett is a név nekünk, úgy gondoltuk, hogy ez után a két halott után lesz a Gyuri fiunk elnevezve.

Apám következő testvére Antal. *„Anti csinos, magas férfi, az Újszegedi Kendergyárban mint adminisztrációs dolgozó volt alkalmazásban. Biztos, jó állásban. Felesége Klári a Linóleumvállalat egyik Kárász utcai üzletében volt kiszolgáló, az akkori ízlésnek megfelelő szép nő volt. Igazi kispolgárok voltak, akik fontoskodnak, kiszámítják minden cselekedetüket, minden mosolyukat. Született egy kisfiuk, Péterke, alig pár hónappal előbb, mint a mi Veránk. Itt lett volna az alkalom a két egykorú gyermek, a két unokatestvér jó találkozására. De ők passzívak maradtak, szinte egyetlenegyszer sem hozták el Péterkét Verához. 1944-ben Klári és Péterke Auschwitzba került, Anti valószínűleg munkaszolgálatba, s így az egész család elpusztult, egy sem jött vissza. Bármilyen mostohán viselkedtek velünk, mi sajnáltuk őket. Fiatalok voltak és Péterke nyolc éves kisfiú.”* Emlékszem, első osztályban egy osztályba jártunk Péterrel, és jóformán nem is ismertük egymást, csak tudtam, hogy ő az unokatestvérem. Péter mamája és anyám utálták egymást. Unokanővérem szerint a mamám finoman szólva trehány volt, Antinak a felesége meg túl precíz. Teljesen eltérő természetű volt a két nő.

A következő gyerek László, az apám. *„Ő volt a legkisebb a testvérek között, nagyon szerették is.”* Én zárójelben megjegyzem, hogy valószínűleg nagyon el is kényeztették. *„Olykor tréfásan kis vacaknak szólították. Lacit a szülei beírták a kereskedelmi iskolára, hogy ahogy Szegeden mondják, ne legyen kapa-kasza kerülő, azaz ne legyen valamiféle irodista, de nem fejezte be az iskolát. Így vitte Károly bátyja tanulónak az üzletébe. Ott Laci elsajátította az elektromos mesterséget, mégpedig igen jól, úgyhogy kiváló, tehetséges szakember vált belőle. A villanszereléstől egészen a röntgengépek és egyéb orvosi gépek javításában lett elismert szakember. Munkája is volt, egészen az 1930-as évekig, amikor is világszerte kitört a*

munkanélküliség. Ekkor egy darabig a városházán dolgozott, mint munkanélküli.”

Akkoriban találkoztak az anyuval, aki erről így írt: „Én lánykoromban egy olyan jókora házban laktam, amit U-háznak is neveztünk, U formájánál fogva. Ebben a házban nagyon sok barátnőm volt, nagy és feledhetetlen, színes, jó életet éltek a gyerekek. Duci és Bözsi, két testvér a legjobb barátnőim között szerepeltek. Egy napon elkezdtek rágni a fülemet, hogy az uszodában milyen érdekes fiúval ismerkedtek meg. >>Ez, barátom, senkihez sem hasonlít az eddigiek közül. Másképpen beszél, másképpen tréfál, szóval mindenben más, valahogyan különös és furcsa. Ez a fiú keres egy lányt, aki tud és szépen zongorázik. No ezt a lányt szeretné ő megismerni, és lefényképezni elmélyült zongorázás közben.<< Ilyen gondolatokkal még én sem találkoztam, ez új volt nekem is. Egy napon el is hozták őt, és valóságunkban is megismerkedtünk. Merem mondani, hogy tetszettünk egymásnak. Szerelem első látásra, ami most a jelenlegi televíziós műsorokban játszódik, valami ilyesmi, ami azután négy évig kitartóan folyt.”

Anyu azt nem írta le, amit elmesélt nekem, hogy ez a találkozás a strandon történt. Szegeden volt egy nagy homokpart, és ott strandoltak az emberek. Anyu elmesélése szerint az árnyékban egyetlen nyugágy volt, abban ült az apu. És körülötte üldögéltek a lányok a homokban. Itt mutatkoztak be egymásnak. Az apu lelkes fotós volt, az anyám pedig szépen zongorázott, de az a bizonyos fénykép nem készült el. Elkezdtek viszont együtt járni, és nagy szerelem lett belőle. És mind a két család elszomorodott, mert a Klárikát inkább egy diplomáshoz akarták adni, a Lacika meg vegyen el egy gazdag lányt. Mint a bátyja, Károly. Így ment ez régen.

A szülők ellenezték a házasságot, és azt gondolták, hogy Klárikát felküldik Pestre. Egy fél évig ott lesz, és mert ügyes keze van, tanulja ki a művirág- és toll dísz-készítést, mert ez akkor még jó dolognak tűnt. Tehát fölküldték anyámat Pestre, akit ott a rokonok patronáltak, de a szerelem még jobban fellobbant, mert akkor már távol is voltak egymástól. Ment a nagy levelezés, viszont az apu ott állt munka nélkül, állás nélkül, hogy házasodjon meg? Régen nem úgy volt, hogy a feleség is dolgozik. Azután anyu a toll dísz-készítésben nem dolgozott, de letette a gyors-gépírói vizsgát és egy szegedi üzletben dolgozott, egy bornagykereskedésben.

A családi anekdota szerint apu mindig odajárt vasárnap ebédelni az anyuékhöz. És nagypapa már nagyon unta a dolgot – mert végül is apu lekötötte az anyut, tehát más nem érdeklődött utána, és anyu már 22 éves volt –, és egyszer állítólag azt mondta, hogy elég volt a vasárnapi ebédekből, döntse el az apu, hogy elveszi-e anyut vagy nem. Akkor elhatározták, hogy összeházasodnak. Megismerkedésük után tehát négy év múlva, 1936-ban megházasodtak. Borzasztó szegények voltak, és valami szörnyű helyen laktak. Amikor 1937-ben megszülettem, akkor még ott laktunk, de nem tudnám megmondani, hogy hol. Erről anyám így ír: „Miután végül összeházasodtunk és megszületett első gyermekünk, Vera, bizony nem volt könnyű az életünk. Bár azért mindig, ha nehezen is, de megvolt a legszükségesebb. Egy lényeges: megértettük és szerettük egymást. És ez nem csak szó, de igaz. Laci anyámon kívül, vagy talán még jobban értette a magatartásomat, elgondolásaimat”

Aztán valahogy sikerült a Délmagyarországi Cipőgyárban állást kapni az apunak, így valami kis jövedelmük lett, és valószínűleg olyan kétéves körül lehettem, amikor beköltöztünk a Bercsényi utca 13. számú házba, egy második emeleti, udvari, szoba-konyhás lakásba, ahol kint volt a vécé a folyosón. Ez bérlemény volt, nem saját, és ez is elég szegényes hely volt, de talán egy fokkal jobb, mint ahol először laktak. A kétemeletes házban az utcai fronton voltak a szép nagyobb lakások,

fürdőszobákkal, és hátrafelé voltak szoba-konyhások is. L-alakú volt a ház, végig gangos. Az udvar elég nagy volt, és az udvar közepén állt egy kicsi ház, ahol egy öregkisasszony lakott, aki varrodát tartott fönn. Nagyon szép narancssárga petúniákat ültetett a házikója elé, de mi, gyerekek állandóan zavartuk őt a rajcsúrozásunkkal, és mindig elkergetett bennünket.

A házban azt hiszem mi lehattunk egyedül zsidók. Két gyerekkel játszottam ott, bizonyos Megyeri Andrissal és Bálizs Zsuzsival, akikkel nagyon fantáziadús játékokat játszottunk. Például egyszer elhatároztuk – olyan négy-öt évesek lehattunk –, hogy a hátsó udvarban a fal melletti ágyást felássuk, és alul, a föld alatt építünk egy báltermet. Megkérjük apámat, hogy szereljen be villanyt, és akkor mi ott nagy bált fogunk rendezni. Ennek érdekében báli ruhát csináltunk, mégpedig én olyat csináltam, hogy fogtam egy orgonaszálat, leszedtem a virágait és egyenként cérnára fűztem, hogy majd az lesz a ruhám rojtja. De az volt a baj, hogy a házmester ott növelte a kis zöldségeit, ahol mi ástunk, úgyhogy rövid úton elzavart bennünket. Aztán kitaláltuk, hogy a padlásfeljáróban színházat csinálunk. Kihívtuk a szülőket, azok ültek a lépcsőn, és mi ott produkáltuk magunkat. Még most is jó emlékem van erről.

Egyszer fodrászost játszottunk Andrissal. Bementünk a hálósobájukba – valószínűleg nyár lehetett, mert le volt sötétítve –, volt ott egy nagy tükör, és akkor fogta és lenyírta a copfomat. A mamám nevetett rajta – igaza volt, hát nem nagy dolog –, elvitt fodráshoz és megigazíttatta a hajamat, de Andris mamája rettentő haragra gyulladt, és kukoricán térdepeltette a fiát. Nagyon szigorú nő volt. A Bálizs Zsuzsi nálunk egy kicsit fiatalabb volt, tragikus gyerekkorral. A szülei, úgy emlékszem, nácik voltak. Két családról tudok a házban, akik nagyon erősen szimpatizáltak a nácikkal. A kis Zsuzsinak született egy húga, egy gyönyörű kisbaba. Valószínűleg nagyon féltékeny lehetett, és valamit csinálhatott vele, mert büntetésül este, sötétben Zsuzsit a szülei kikötötték a gang rácsához és otthagyták. Még mindig a fülemben cseng az a kétségbeesett zokogás és sikoltozás, hogy „jó leszek, jó leszek!” Nagyon megrendített mindenkit, de senki nem mert közbeavatkozni azt hiszem, míg végre bevitték a szerencsétlent.

A háború előtti gyerekkori játékaimra nem túlzottan emlékszem, de azt tudom, hogy akkoriban divat volt az a teljesen egyszerű rongybaba, aminek ide-oda mozgó kaucsuk szemei voltak. Otthon „bundzsibának” hívtuk. Ajándékokra nem emlékszem, szerintem nem lehetett túl sok pénzünk ajándékokra. Képeskönyveim viszont voltak. Akkoriban jelent meg a Saláta Sára című képeskönyv, amit nemrég újra kiadtak, és a fiam megvette nekem. Döbbsenten láttam, hogy micsoda nagy csacsóság a szöveg, a képek azonban gyönyörűek. Aztán volt József Attilának, ha jól emlékszem még háború előtt, illusztrált verse, a Három királyok. Ez a könyv is megvolt. És Károly bácsi, apám bátyja hozott nekem ruhákat, meg egész doboz édességeket. Akkoriban a Stühmer gyár volt a menő, viszont csokoládé nem volt, és Károly bácsi egy doboz különböző színű marcipánfigurát hozott nekem.

Egyszer, talán lehettem hároméves, nagybátyámnak, Horvai Pistának a barátja is eljött a születésnapomra és hozott egy nagyon aranyos kis fonott, nád gyerekkarosszéket. Aztán volt egy ródlím, de soha nem akart senki húzni. És van egy emlékem, hogy a nagybátyámat addig nyúztam, míg végül elvitt szánkózni. Szegeden van egy víztorony, ami egy pici dombocskán állt, oda kivitt és ott lecsúsztuk. Meg egyszer elvitt magával oda, ahol udvarolt, legalábbis egy lányos házhoz vitt, Deutschékhoz, aki nagyon híres szabó volt Szegeden, és egy különlegesen modern, hatalmas nagy üvegablakos házban laktak.

Arra is emlékszem, amikor a szüleim nagy nehezen új bútort vettek a szobába. Az akkori idők divatja szerint nagyon modern bútor volt, narancssárgára festett szögletes karosszékek, amihez narancssárga, barna és zöld csíkos rongyszőnyeget vásároltak. Nagyon érdekes és barátságos berendezés volt. Arra is emlékszem még, hogy az anyámnak gyakran volt a veséjével baj, vesemedence-gyulladás volt, sokat betegeskedett. Olyankor a nagymama elvitt engem magukhoz, de arra nem emlékszem, milyen volt a nagymamáék lakása. Két-hároméves körül lehettem, amikor nagy hófúvásban vitt magukhoz. Mentünk át egy nagy téren, fölkéredzkedtem az ölébe, és akkor az volt nekem a biztonság. Az anyám nagyon érdekes, intelligens ember volt, de valahogy az az érzésem, hogy nem nőtt fel eléggé. Nagyon szeretett, Veruskának becézett, de a biztonságot nekem a nagymama adta, és apu.

Apukám az imádatom tárgya volt. Vasárnap délelőttönként elvitt sétálni, és olyankor mesélt, magyarázott. A háború alatt nem volt csokoládé, két dolgot lehetett venni: marcipánt, ami lila celofánba volt csomagolva, és pörkölt mogyorót, cukorbevonattal. Akkor kaptam egy marcipánt, és apu elmesélte, hogy a marcipán úgy keletkezett, hogy valami várban, ahol kifogyott az ennivaló és csak mandula, cukor, meg nem tudom mi volt, a szakács feltalálta a marcipánt. Vagy így volt, vagy nem, de olyan érdekesnek találtam. Engem apám Mócsing Janinak hívott, amiben az is benne volt, hogy bizony nem ártott volna, ha fiú leszek. Mondogatta is néha az anyu, hogy apu fiút szeretett volna.

Nagymamáék Pista nagybátyámmal együtt valamikor odaköltöztek a mellettünk lévő lakásba, ami két szoba, fürdőszobás lakás volt. Volt egy ebédlő – azt hiszem, Pistának az ebédlőben volt az ágya –, meg volt egy hálószoza. Emlékszem, az ebédlőben régi kredencek álltak, az asztal le volt takarva matyó hímzéses, fekete alapon gyönyörű színes virágos terítővel, és elég régi perzsaszőnyegek voltak. A háziúr engedélyével áttörték a két lakás között a falat, tehát a mi szobánk és az ő konyhájuk átjárhatóvá vált. Így nekünk is lett fürdőszobánk, konyhának meg a nagymamáék konyháját használtuk, és a mi konyhánkban az apám egy kis műhelyt rendezett be, ahol egyszerű rádiókat készített, bizonyára fizetés-kiegészítésként. A konyhában volt apámnak egy doboza, vagy ládája, amiben mindenféle maradék drótot, spárgát, kábelt tartott. Kiskoromban imádtam azokat szétválogatni. Ültem a szőnyegen, és válogattam, bogoztam. Ez valami kezdeménye lehetett annak, hogy most is roppantul szeretem kibogozni az eseményeket, mindennek az okát megtalálni, hogy mi miért van.

Apámnak érettségije se volt, de nagyon ügyes szakemberként a fényképezőgéptől a rádióig mindenhez értett. Ő csinálta – azt mondták – Szegeden az első detektoros rádiót. Összebütykölte. Nekünk is volt rádiónk, egy barna fadobozra emlékszem – tehát nem egy kis bütykölt rádióra –, egy rendes fadobozos, lámpás rádióra, ami akkor szokás volt. És arra nagyon emlékszem, hogy a szüleim a rádióban a híreket állandóan hallgatták. És feltételezem, hogy zenét is, de ezt csak gondolom, mert a szüleim nagyon zeneszeretők voltak.

Az apu többek között röntgenkészülékeket is tudott javítani. A Bercsényi utcai ház háziura egy Szél Pál nevű főorvos volt a katonakórházból, akit a háború alatt kihelyeztek a szovjet frontra. Szerzett az apunak hamis papírokat – ahol reformátusnak volt feltüntetve –, és kivitte magával, mint szakembert. Így apu megúszta a munkaszolgálatot. Ha jól tudom, két – két és fél évig talán egyszer jött haza szabadságra. És a fronton, 1942. január elejétől július végéig naplót írt, ami valahogy megmaradt, de több lap is hiányzik belőle. Én már felnőtt fejjel próbáltam kiböngészni, de

hihetetlenül olvashatatlan az írása. Ahogy ki tudtam venni, apu nagyon magányos volt ott. Nyilván nem mert senkivel barátkozni, és félt a fürdéstől, ami lebuktatta volna. Olyanokat írt a naplóba, hogy „Drága Klárikám, Veruskám, bárcsak veletek lehetnék!” És ő, aki ateistának, meg felvilágosultnak tartotta magát, nem egyszer azt írta, hogy „Majdcsak megsegít a Jóisten!”

Mikor apu a frontra került, az anyám jövedelem nélkül maradt. Nem dolgozott, akkoriban mindenkinek, különösen a zsidóknak nehéz volt munkát találni, és úgy emlékszem, hogy háncsfonást vállalt. A fürdőszobában – a fürdőszobánk olyan volt, hogy egy olyan hengeres fűtőtestbe be kellett fűteni, azt hiszem, kétszer fűtöttek be és kétszer fürödtünk egy héten – a fürdőkádban áztatta be a háncsot, amit azután meg kellett fonni hosszú fűtőkbe, és abból szatyrokot vagy szalmapapucsot készítettek később. De ez embertelen munka volt, a keze teljesen sebes lett tőle, és nem is volt olyan sok, hogy komolyan tudott volna keresni vele. Nem emlékszem, hogy más munkával próbálkozott volna, gondolom, a nagymamáék tartottak el bennünket. Nagymama ugyanis a szegedi hitközségi óvodát vezette – ahova kétéves koromtól már én is jártam –, és ő vezette a háztartást is. Ő tartotta össze a családot. Én a mamámra mint nem jó háziasszonyra emlékszem. Neki nagy érdeklődése volt, sokat olvasott, délutánonként elvitt engem sétálni, és bizonyára főzött is, de az igazi évésemlekeim a nagymamához fűződnek.

Arra emlékszem, hogy nagyon-nagyon szerényen étkeztünk, mert háború is volt, meg pénz se volt, és nagymama olyanokat csinált, hogy azt mondta: együnk szendvicset, jó? Elővette a kis kenőmájast, megkente a kenyeret és uborkakarikákat tett rá. És akkor szendvicset ettünk. A nagymama csodálatos ember volt! Egy nagy pedagógus. Én Arany balladákon nőttem föl már ötéves koromtól, és mindenféle Grimm és Andersen meséken. Még anyám is időnként mondott verseket nekem. Tehát mikor odaértem az iskolai tanulásban, hogy: „Csalogatja csemegéivel Muci paripáját, lenge szellő lebegteti tengerzöld ruháját...”, akkor az számomra egy ismert vers volt, azt már kívülről tudtam. Fantasztikus útravalót kaptam a nagymamámtól.

Nagymamáék lakásában a hálóban világosszürke selyem huzatú székek meg egy ovális asztalka volt, és abban volt egy fiók. Abban tartották a varróholmit és a gombokat. Nagymama órák hosszat képes volt úgy játszani velem, hogy az egyikünk volt a vevő, a másikunk az eladó, és gombvásárlást csináltunk. Hihetetlen türelme volt. Amikor tizennyolc éves voltam, akkor egy füzetben írt egy életrajzot rólam, a mi közös kapcsolatunkról. Abban írta arról, mikor megtudta, hogy megszülettem: *„...rohanok megnézni a lányomat és első unokámat. Ici-pici kis porcelán baba, koraszülött, 2 kilós ... Két nap múlva légzési zavarok lépnek fel. Nem kap levegőt, a pici arc még kisebbre esik össze, elfeketedik. Orvost! – üvöltök. Kikapják a kezemből a gyermeket, elrohannak vele, egy idő múlva pirosan, élénken hozzák vissza. Az orvos megsimogat, nincs semmi baj, nyugodjon meg... Ekkor jöttem tudatára, hogy életem legdrágább kincse az unokám.”* Hát mi kell egy gyereknek? Hogy legyen egy személy, akinek a világon a legfontosabb. És én ezt a nagymamától megkaptam!

Az óvodát, ahol a nagymama dolgozott, a hitközség tartotta fenn. Egy terem volt csak, kétévestől hatévesig egy csoportban voltak a gyerekek, és nagymama volt az egy darab óvónő. Nem is tudom, hogy volt-e segítsége. Nagyon modern óvoda volt, és nagymama is nagyon modern foglalkozásokat tartott. Az alul olajjal festett falra táblákat festettek fekete olajfestékkel, hogy a gyerekek nyugodtan firkálhassanak rá. Állandóan volt színes kréta, színes papír, és mindenféle játékok. Nagyon jó emlékem van az óvodáról. Reggel együtt mentünk be a nagymamával, és

együtt mentünk haza, szóval nagyon szoros kapcsolatban voltunk. Nekem a lelkemre kötötték, hogy az óvodában azt kell mondani, hogy óvónéni, és nem azt, hogy nagymama. Emlékszem, hogy kicsi világoskék asztalok voltak, körülötte kicsi világoskék székekkel, én ott ülök azon a kis széken, és azt kiabálom: nagymama! Mert annyira akartam, hogy én igenis kivételezett legyek. Holott ő azért vigyázott, hogy ne legyek az.

Az óvodában mindenféle ünnepségeket tartottak. Szegeden van egy nagyon szép hitközségi épület, annak egy gyönyörű díszterme, és mindig ott tartottuk meg az ünnepeket. Az óvodai év végén mindig volt záróünnepély is, ahol az egyik gyerek búcsúzott az óvónénitől. A zsinagóga háta mögött volt egy kis kertecske, meg egy aszfaltozott rész, és ott volt az ünnepély. Mikor végzős voltam, úgy döntöttek, hogy mivel én vagyok az unoka is, én búcsúztassam a gyerekeket a nagymamától. Anyám órákig tanított nekem egy kis beszédet a fürdőszobában, ami valahogy úgy kezdődött, hogy: Édes óvónéni, drága nagymamám, és utána egy pár szót kellett volna szólnom. Eljött az ünnepély, a nagymama ott állt középen, és engem odatuszkoltak, hogy búcsúztassak. Elkezdtem mondani, hogy édes óvónéni, drága nagymamám, fölnéztem, és láttam, hogy a nagymama sír. Mit tudtam én, hogy a meghatottságtól sír! Teljesen megrémültem, abbahagytam az egészet. Az anyu kétségbeesetten súgott a hátam mögött, de én akkor már nem tudtam semmit mondani.

Még iskola előtt, valamikor öt-hat éves koromban számarköhögést kaptam, és utána azt mondták, hogy levegőváltásra van szükségem. Fölküldtek Pestre Gizi nénihez, a nagymama testvéréhez. Emlékszem, hogy Gizi néni vonattal lejött értem Szegedre. Ők Pesten a Molnár utcában laktak. Megérkeztünk – emlékszem, hogy a Nyugatiból a kettes villamossal mentünk a Molnár utcába –, csak szorongattam a babámat, néztem a Duna parti fényeket, és teljesen be voltam gyulladva, hogy most mi lesz velem, jaj istenem. Akkoriban Pesten az Erzsébet hídnál állt Erzsébet királyné szobra, és oda vitt le a Gizi néni játszani, meg sétáltunk a jó levegőn. Gizi néni igazán mindent megtett, hogy jól érezzem magam, de én mégis boldogtalan voltam. Négy-öt nap után megjött a nagypapa, aki valahol Kőszegen volt szanatóriumban, kúráltatta az asztmáját. Biztosan elmondták neki, hogy ez a gyerek olyan boldogtalan, nem tudunk mit kezdeni vele, mert megkérdezte, hogy akarok-e vele hazamenni? Igen! – kiáltottam boldogan, és nagypapa végre hazavitt!

A zsidó iskolában elsőben három vagy négy osztály indult. Arra emlékszem, hogy az iskola és óvoda egy épületben volt, és az iskola valahogy hamarabb végződött, mint az óvoda. Ott ültem az udvaron egy padon és vártam a nagymamát, hogy majd együtt megyünk haza. Mert az óvoda csak délelőtti óvoda volt, nem napközis. És akkor behívott a nagymama, és megkért, hogy mutassak meg valami játékot a többieknek, merthogy én tudom. Tökéletesen emlékszem arra a mérhetetlen felháborodásra, hogy én, a nagylány csak nem fogok ezekkel a kicsikkel játszani! Annyira emlékszem arra a teljes döbbenetre, amit éreztem, hogy hogy képzelem ezt nagymama! És nem mutattam meg a játékot!

Az iskolában volt két gyerek, egy fiú meg egy lány, akikkel egy irányból jöttünk és mentünk. Emlékszem, hogy a lánnyal útközben folyton azon veszekedtünk, hogy melyikünk megy a fiúhoz feleségül. Egy nagyon kedves fiatal tanítónőnk, és gyönyörű szép tanszereink voltak. Nagy dobozban színes üveggolyók, színes pálcák, mindenféle, amikkel számolni tanultunk. Az olvasókönyvünk valami csodás volt, kék-fehér-arany, képekkel. És abban láttam egy képet, ahol a család gyertyát gyújt. A papa kipában, a mama éppen megáldja a gyertyát. Csak néztem, hogy hol

élhetnek ilyen emberek? Fantasztikus volt! Én illet még soha nem láttam. Mert senki nem volt a környezetemben, aki hagyománytartó lett volna.

A zsidóság ugyanis soha semmilyen szerepet nem játszott az életünkben. Imádkozás se volt, pénteki gyertyagyújtás se, semmi. A nagymama és a nagypapa jártak péntekenként zsinagógába, de anyu és apu úgynevezett felvilágosultak, vallástalanok voltak, merthogy ők európaiak és emberek elsősorban, és a vallás az valami középkori, elavult dolog, amivel nem kell foglalkozni. Azt mondogatták, hogy a nagymama azért jár a zsinagógába, mert elvárják tőle, mint hitközségi alkalmazottól. Egyszer – lehet hogy többször is, de erre az egyre emlékszem –, elvittek magukkal a nagymamáék pénteken a zsinagógába. És akkor volt az a nagy élményem, hogy jön a szombat, mint szép menyasszony, és éneklés, meg fény, meg vörös szőnyeg, meg minden. Nagyon élveztem. Hazamentem, és mondtam, hogy nahát, milyen szép volt, hogy jött a szombatmenyasszony. Akkor anyuék összenéztek a fejem fölött, és attól fogva nem mentem nagymamáékkal péntekenként. Gondolom, nem akarták, hogy a „népbutítás” gyökeret verjen a fejemben. Ami nagy hiba volt, de csak jót akartak.

Nem voltunk tipikus család, egyáltalán. Karácsonyfát nem csináltak, mert zsidók vagyunk, de a zsinagógába se menjek, szóval ilyen furcsa dolgok voltak. Egyszer például az apu csinált nekem Mikulást. Úgy csinálta, hogy beöltözött egy piros paplanba, és valamit mondogatott meg hozott valami édességet. De én annyira megijedtem – ez valószínűleg még kisebb koromban lehetett –, hogy gyorsan ledobta magáról a paplant, és megvigasztalt, hogy ő nem is a Mikulás. Egyszer azt mondtam – mert azért tettek az ablakba Mikulás csomagot, meg virgácsot –, hogy az rendben van, hogy a Mikulás beteszi a gangról, kívülről az ajándékot – bár nem tudom, hogy nyitja ki az ablakot –, de a Megyeri Andrisékhoz hogy teszi be a második emeletre az utcáról? És akkor bevallották töredelmesen, hogy nem is a Mikulás hozza a csomagot.

Az én szüleim nagyon furcsa emberek voltak. Nagyon zárkózottan éltek, saját maguknak és egymásnak. Mind a kettő valahogy kilógott a társadalomból. Az apám például nem érettségizett le, holott megvolt a lehetősége, a Kegyesrendiek Gimnáziumában elvégezte az első két osztályt is. Első évben még egész jó volt, de a második évben nagyon leromlott a tanulmányi eredménye, pótvizsgáznia kellett. Utána kereskedelmi tanuló, elektrotechnikus tanuló lett, de az anyu szerint azt sem végezte el. Nem tudom, mi történhetett. Emellett viszont egy hiperművelt ember volt. Mindent olvasott, bütykölt, rádiót épített. És fogalmam nincs, honnan ismerte a klasszikus zenét. Akkor még talán csak azok a nagy fekete lemezek voltak, és nem hiszem, hogy olyan sok pénze lett volna hangversenyre járni, de fűtyörészte a Beethoven szimfóniák motívumait. Mert isteni hallása volt. Utóbb aztán szemrehányást tett a szüleinek, hogy miért nem erőltették a zenetanulását. Tehát az apunak nem volt diplomája, még érettségije sem, nem volt egzisztenciája, az anyu pedig olyan családban nőtt fel, ahol a nagypapa olyan hibát követett el, ami miatt elvesztette az állását. Szeged nem volt egy nagy város, elképzelhető, hogy pletykáltak az iskolában is, és ez egész biztosan nagyon befolyásolta anyám fiatalságát. Anyunak egyébként is erős kisebbségérzés volt amiatt, hogy nem gazdagok.

Arra sem emlékszem, hogy a szüleim szórakoztak volna. Lehet, hogy moziba elmentek. Amikor az apu a fronton volt, akkor anyuval én jártam néha moziba. Délutáni előadások voltak, és azt hiszem, akkor láttam a Bagdadi tolvajt meg a Ninocska című filmet. De arra nem emlékszem, hogy a lakásunkba valaha is jöttek volna barátok, vagy ők elmentek volna társaságba. Anyu sem tartott

fönn barátságokat nőikkel sem, nem emlékszem, hogy mondta volna, hogy jön a barátnőm, vagy megyek a barátnőmhöz. Anyám és apám két nagyon elzárkózó ember volt. Zsinagógába se jártak, barátaik se voltak, egymásba kapaszkodtak. Sokat olvastak, az rendszeres program volt, hogy apu felolvas anyunak este az ágyban. És jól emlékszem, hogy új könyveket olvasott. Akkoriban jelent meg Szathmári Sándornak a Kazohíniája, ami egy zseniális, fantasztikus könyv, és én akkorból ismerem, mert füleltem és hallgattam én is.

Nyaralni se voltunk sehol. Megélhetési gondok voltak, az apu két évig a fronton volt, tehát szó nem esett nyaralásról. Még strandról se nagyon. Volt Szegeden a Tisza parton egy nagy homokpart, és ott voltak kabinok. Arra emlékszem, hogy néhányszor a nagymama főzött valami tejfölös főzeléket, olyat, ami hidegen ehető, szépen kimentünk a hídon át a strandra, vittük kosárban ezt az ennivalót, és akkor fürödtünk, meg homokoztam, meg játszottunk, és nagymama délben elővette ezt a jó kis hazai főzeléket. Nagyon kellemes erre visszagondolni.

De már az első iskolaévben jöttek a repülő, és rohantunk éjjel a pincébe. Volt egy dobozom, amiben a légócucomat tartottam. Az apu még nem volt akkor itthon, mikor a légitámadások kezdődtek, úgyhogy légiriadókor a nagybátyám vitt az ölében. Általában betekertek egy pokrócba és úgy vittek le a pincébe. A nagybátyám akkor gimnazista volt, a piaristákhoz járt, borzasztó eszes, okos fiú volt, nagyon jó tanuló.

Mikor elrendelték a sárga csillagot, a szüleim meg akartak engem védeni, és inkább nem vittek ki az utcára. Emlékszem, egyszer átszaladtam az utca túloldalára, egy gyerekhez, hogy náluk játszunk. De nem volt rajtam csillag, az anyu meg rohant értem és elnézéseket kérve hazavitt. Útközben elmagyarázta, hogy nagyon nagy baj lehet abból, hogy rajtam nem volt csillag. Hogy följelenthetnek! Valami megnevezhetetlen veszély lebegett a fejem fölött, mert fogalmam se volt, hogy miért kéne engem bántani, vagy mire való az egész? Nem tudtam felfogni. És fantasztikus lehetett a szüleimnek, hogy őket, akik kiemelkedtek a zsidóság elavultságából, őket mégis pont olyan zsidónak tartják, mint azokat, akik feketében járnak meg vallásosak.

Az iskolának hamarabb vége lett a németek bevonulása miatt, és amikor vége volt, akkor csináltak egy ünnepélyt. Ott kaptam egy könyvet, aminek az volt a címe, hogy Babakönyv. Ez egy kis ügyes könyv volt arról, hogy egy kislány hogy tud mindenfélét megcsinálni a babájának. Például ezüstpapírból hőmérőt csinálni, meg ruhát, meg ilyesmiket. Aztán az persze odaveszett, és azóta is arra vágyom, hogy megtaláljam, de sehol nincs.

Szegeden a zsinagóga és környéke volt gettósítva, deszkakerítéssel elkerítve. Nekünk is be kellett költöznünk, nem tudom hány családdal együtt bezsúfolva egy lakásba. Akkor már velünk volt az apu – azt szoktam mondani, hogy éppen időben tért haza, hogy elérje a deportálást –, és együtt voltunk nagypapával, nagymamával. Pista nagybátyám akkor már munkaszolgálatban volt. A lakásunkban mindent otthagytunk, és ennivalót, ruhákat, ezt-azt vittünk csak magunkkal. Talán két-három napig voltunk a gettóban, és onnan gyalogszerrel mentünk ki a téglagyárba.

Mielőtt kivittek a téglagyárba, mindenkinek be kellett menni a hitközségi épületbe. Ott a nagyteremben hatalmas festmények voltak a régi hitközségi elnökökről, akiket díszmagyarban festettek le! Mint derék magyarországi zsidókat, zsidó magyarokat, Mózes vallású magyarokat, vagy nem tudom miket. De ez is mutatja, hogy mennyire asszimiláltak voltak a szegedi zsidók. Abban a teremben ültek a csendőrök, és mindenkinek ki kellett pakolni, ékszert, pénzt, mindent

oda kellett adni. Nekem volt egy kis gyűjtött pénzem, húszfilléresekből meg tízfilléresekből. Odamentem a csendőrhöz és megkérdeztem, hogy a gyűjtött pénzemet is le kell adni? Azt mondta, igen. És én beleöntöttem a tenyerébe a sok aprópénzt.

Akkor nagyon megrítkítették a holminkat, szerencsére azért némi meleg ruha maradt nálunk. Az apámnak volt egy bőrkabátja, ami bárányprémmel volt bélelve, és ami életmentő lett a következő évben. Apám hihetetlenül gyakorlatias volt, azt hiszem, az a két év front rengeteget fejlesztett rajta ilyen szempontból.

Azután elindultunk a téglagyárba. A menet a gettótól a téglagyárig számomra olyan emlék, mint egy vesszőfutás. Bizonyára – ezt csak gondolom – az emberek állhattak az út szélén, lehet, hogy kiabáltak, lehet, hogy csak úgy elmentek elfordított fejjel, hogy mi közük hozzá. Semmi konkrétumra nem emlékszem, csak arra, hogy az nekem óriási megszágyenyülés volt. Batyukkal meg zsákokkal mentünk, és nem értettünk semmit. Hogy most mi van? Eddig én itt laktam, ide tartoztam, és most hirtelen valami nem stimmel? Mi nem stimmel? Ezt nem lehetett felfogni!

Nem tudom már, hogy mennyi az, amire én emlékszem, és mennyi, ami már elbeszélés volt a családban, de azt tudom, hogy a téglagyárban volt aki megőrült, volt aki öngyilkos lett, volt aki szült. Kihozták a kórházból a betegeket, az örülteket, a szülőasszonyokat. A földön feküdtünk, nem tudom miken, ami volt. Valami víz is volt, és latrina is volt, gondolom. Kaja meg az, amit vittünk magunkkal. Azt hiszem, körülbelül három napig lehettünk ott, és akkor külön kellett menni az öregeknek és gyerekeknek. Nagyon be voltam gyulladva, hogy az anyuék ott vannak, mi meg itt. Valaki üvöltözött egy hangszóróba, nagy gyűlés volt, nem értettem semmit, csak arra emlékszem, hogy nagyon féltém. Aztán megint összetereltek bennünket, és ekkor lehetett, hogy az anyu elment a Frenkelhez. Anyám így ír erről a visszaemlékezésében: *„Az 1944. év a mi kis családuknak is elhozta az akkori idők legkegyetlenebb eseményét, a magyar zsidók deportálását. Drámai, hihetetlen esemény volt. Így utólag azon gondolkodom, hogyan éltük át, hogyan volt erőnk elviselni azt a megpróbáltatást. Igaz, nagy szerencsénk volt. Sikerült kiharcolnom Frenkel tisztelendő úrnál, szegedi papunknál, aki benne volt a transzportindító bizottságban, hogy el ne válasszon bennünket anyáméktól. Így együtt maradtunk szüleimmel, és nem kerültek ők is, mi is Auschwitzba, ami mindkét család teljes pusztulását jelentette volna.”*

Óriási szerencse ért bennünket, egy fantasztikus csoda volt, hogy együtt maradhattunk. Mert például a legtöbb nőnek semmi támasza nem volt, hiszen a férfiak már munkaszolgálatban voltak. Ráadásul a doktor Szél Pál, a Honvéd kórház főorvosa, aki apámat támogatta, ő még a gettóból is és a téglagyárból is kivitte dolgozni az apámat. Nemrég tudtam meg, hogy azt is mondta az apámnak, hogy a téglagyárban igyekezzen minél tovább húzni az ottlétét, hogy a harmadik vonatba kerüljön csak be. Három vonat indult ugyanis Szegedről, és úgy látszik, ő tudta, hogy a harmadik vonat nem Auschwitzba megy.

Tulajdonképpen fantasztikus jól működött a németek hülyítő gépezete. Teljesen el volt minden ködösítve, minden információtól el voltunk zárva hermetikusan. A szüleim se tudtak semmit arról, hogy mi lesz velünk, és szerintem senki se tudta. A lényeg az volt, hogy fogadj szót, teljesítsd az előírásokat és akkor nem lesz semmi bajod!

Ezután jött a vagon. Apunak az ügyessége volt, hogy a vagonban egy ablak mellett valahogy bezsúfolt minket egy sarokba. Olyan fönti kis ablakok voltak, velünk szemben pedig bőröndökből,

csomagokból elkerítették egy kis sarkot, és ott volt egy vödör és mindenki odajárt vécézni. A vagon abszolút zsúfolt volt, az egyszerűen elképzelhetetlen ma már. Örület volt!

Napokig mentünk a vonattal. Erről nincs túl sok emlékem, lehet, hogy sokat aludtam, de azt tudom, hogy az anyu fölkapaszkodott, nézett ki az ablakon, és egyszer azt mondta, hogy most hagyjuk el a magyar határt. A vagonban azt ettük, ami nálunk volt. A szüleim nekem hoztak egy doboz kockacukrot, arra emlékszem, hogy egy-egy kockacukrot kaptam, mikor nagyon éhes voltam. De bővebben nem emlékszem. Azt szoktam mondani, hogy négy felnőtt védelmében voltam, és négy felnőtt nem hagy éhezni egy gyereket. Mert inkább ők nem esznek, ha van valami ennivaló.

Napok múlva beérkeztünk Bécs alá, ahol átértünk egy bombatámadást. A zárt vagonból nem mehettünk ki, szirénáztak, bombáztak, de azt hiszem, hogy a szerelvényünket nem érte találat. Azt tudom, hogy nagyon világos volt, ledobtak valamit, azt hiszem Sztalin-gyertyának hívták, ami bevilágította a környéket. Ezután a strasshofi elosztótáborba kerültünk. Ott nagy barakkok voltak, emelt fejtámlájú fapriccsekkel, de a világon semmi nem volt rajta, csak a csupasz priccs. Emlékszem, hogy a lágerben a férfiak dolgoztak, kátránypapírral kellett befedniük a barakkok tetejét. Ennivaló egy úgynevezett dürgemüze volt, ami vízben kifőtt szárított zöldség. Nagyon pocsék kaja.

Úgy emlékszem, hogy a strasshofi lágerben együtt volt a család, egy barakkban voltunk mindannyian. Talán két-három napja lehettünk ott, amikor elrendelték, hogy a férfiaknak, nőknek külön fertőtlenítésben lesz részük. Amikor a gettóból mentünk a téglagyárba, és hosszú sorban vonultunk, azt rendkívül megszégyenítőnek éreztem. Hasonló dolog volt ez az úgynevezett fertőtlenítés is. Mindenkinek le kellett vetkőzni meztelenre, és beadni a ruháit a fertőtlenítőbe. Akkoriban a meztelenség nem volt olyan természetes dolog, mint manapság. Én akkor láttam először olyan asszonyokat, akik le voltak kopasztva, mert sátlit viseltek, parókát. Nekik ez különösen nehéz lehetett, mert az anyám és a hozzá hasonló korban és felfogásban lévő nők már azért fürdőruhában strandra jártak.

Be kellett menni egy olyan terembe, amelynek a közepe le volt mélyítve és fölül tele volt zuhanyrózsákkal. A megalázásnak egy külön rafinált módja volt, hogy a csapokat férfiak kezelték a nőknél, és nők a férfiaknál. Adtak valami kis szappant, engedtek egy kis vizet, lehetett szappanozni, aztán még egy kis vizet és kész, elzárták. Adtak egy sötétkék lepedőt, amibe be lehetett burkolózni, és amit egy elkeseredett asszony letépett rólam, azzal, hogy te kislány vagy, te úgyse szégyelled magad. Úgy emlékszem, az anyám megosztotta velem a lepedőjét, és libasorban be kellett menni egy szobába, ahol ült egy férfi, aki ellenőrizte az összes szőrzeteket, hogy nincs-e benne élősködő. Tulajdonképpen teljesen állati színvonalra süllyesztettek. Az ő szemükben nem voltunk már emberek, hanem csak ellenőrzésre váró állatok: megnézem ezt az állatot, vagy igavonót, hogy a foga meg a szőre milyen, alkalmas-e haszonállatnak.

Mikor ennek vége lett, akkor kinn ültünk és megkaptuk a ruháinkat. A bőr holmi persze teljesen össze volt száradva. És akkor az anyu talált valahol, a táskában vagy a zsebében egy falat szalonnát. A körmével széttépkedte, és azt ettük meg együtt, azt a falat szalonnát, mert egész nap nem volt ennivaló. Semmi, egy korty víz se. Emlékszem, hogy ott ültünk, anyu sírt, és közben csámcsogtuk azt a falat szalonnát. Utána megint összekerültek a nők és a férfiak, egy olyan barakkba viszont, ami tele volt bolhával. Mindenki mondta, hogy eddig nem volt semmi élősködő rajtunk, de most a fertőtlenítés után már lesz.

Az ottlétünkre nem nagyon emlékszem, de nemsokára vonatra tereltek bennünket, és elkerültünk egy csehszlovákiai faluba, Unterthemenaubába, ami Csehországban a Morvaországi részen van. Nagyon közel van a határhoz, és abban az időben a németek, akik megszállták Csehszlovákiát, német nevet adtak minden községnek. Ennek eredetileg Posztorna volt a neve. Innen vagy gyalog, vagy teherautón, talán inkább gyalog mentünk be egy téglagyárba, ahol téglát és kerámiákat gyártottak. A gyár, a Rakonitz Ziegel und Steineligfabrik, körbe volt kerítve, és tulajdonképpen ez maga volt a láger területe is. Úgy emlékszem, hogy német őr állt a kapuban, kimenni nem lehetett, és mire odaértünk, addigra egy hosszú barakk állt a rendelkezésünkre. Ez a barakk szelvében el volt felezve, és mint megtudtam később, a másik felében ukránok laktak, akik igen antiszemiták voltak, és nem akartak velünk soha szóba állni.

A barakk úgy volt berendezve, hogy volt egy nagy közös folyosó, aminek a végén emeletes priccsek álltak. A folyosó elejéről jobbról-balról egy-egy kisebb szoba nyílt. Az egyikben lakott a jupó, a judenpolicei a családjával. Ő volt a kapcsolat köztünk és a németek, meg gondolom a gyárigazgató között is. A másik kisebb szobában egy orvos lakott a családjával, ami nagy szerencse volt, hogy volt ott egy orvos. Ezenkívül még két nagyobb terem volt, és mindkét terem tele volt emeletes priccsekkel, amelyeken kék-fehér kockás ágynemű volt. A párnák meg voltak töltve szalmával vagy ilyesmivel, és nagyon emberi volt, főleg hogy utólag tudom, milyen körülmények között laktak a deportáltak. Mi, a nagymama, az anyu meg én egy felső ágyon kaptunk helyet, de ott már különválasztották a férfiakat. Mivel kevés férfi volt, ők ennek a közös folyosónak a legvégén aludtak négy vagy öt emeletes priccsen, a nők pedig a nagyobb termekben. Mi úgy aludtunk, hogy jobbról-balról az anyuval és a nagymamával, én meg középen. A szalmazsákok ugyan meg voltak töltve, de középen volt a deszka, úgyhogy valahogy mindig próbáltak ide-oda rakosgatni, hogy ne pont a deszkán feküdjek.

A barakkban állt még egy hosszú pad barna kerámia mosdótálakkal. Ezek a gyár saját termékei voltak, barna mázas kerámiákat is gyártottak. Hogy honnan hoztuk a vizet, arra nem emlékszem, lehet hogy kintről, lehet hogy be volt vezetve, de víz mindig volt. Részben inni is, és részben mosakodni is, és ott ki is lehetett mosni egy pár dolgot.

Az igazgató vagy művezető, nem tudom ki, kérdezte, hogy van-e pedagógus a csoportban. És akkor ott volt a nagymamám. Összeszedette a gyerekeket, és hozzánk csapta az ukrán gyerekeket is. A téglagyárban nagy kemencék voltak, a tetejükön műhelyekkel, amik nagyon jól fűtött helyiségek voltak. Úgy emlékszem, hogy a barakkot is fűtötték, tehát nem emlékszem arra, hogy fáztunk volna. Kijelöltek a nagymamának egy helyiséget a kemencék tetején, biztosítottak ülőhelyeket, padokat, táblát, és azt hiszem, német tankönyvet. És nagymama a maga zsenialitásával a különböző korú és nyelvű gyerekeket foglalkoztatta. Tornáztunk, számoltunk, nem tudom már mi mindent csináltunk, de mindig csináltunk valamit. A gyár vezetői korlátlanul rendelkezésünkre bocsátottak rontott téglákat, tehát lehetett agyagozni, aztán jártuk az udvart, ahol bogáncsokat találtunk, és nagymama a bogáncsszemekből mindenféle játékokat gyártatott velünk. Minden eszközt fölhasznált, hogy lekösse a gyerekeket.

A szülők dolgoztak. Az apám a téglapréselő gépet kezelte, mint műszaki képzettségű ember, az anyám és a nagypapám viszont a gépből szedték ki a préselt téglákat. A gyár egy agyagbánya mellé épült, ami egy nagy gödör volt. Csillesor hozta be a gyárba az agyagot, amit az emeleten beleöntöttek a gépbe, és az lent kiadta a préselt nyers téglákat, amiket el kellett szállítani a

szárítóba. Nagyon nehéz munka volt, húsz kilós nyers téglákat kellett rakodni.

Az agyagbánya mellett volt egy kis erdő, és légiriadókor ki lehetett oda szaladni. Nem tudom, hogy az a gyár területe volt, vagy pedig valahogy kiengedtek minket hátul, de ott kellett megvárni a légiriadó végét. Egyszer éjjel volt a légiriadó, emlékszem az apu az ölében vagy a nyakában vitt, és a csillesor nagy vasállványainak az árnyai borzalmasnak tűntek, ahogy a sötétben fölrajzolódtak az égre.

A gyárban volt latrina, de csináltak a gyerekeknek egy külön kis részt, ahol ráülhettünk rendesen. De előfordult, hogy a szabadba jártunk, és lapuleveleket használtunk vécépapírnak. Ez nagy terület volt, úgy emlékszem, legalábbis egy gyereknek. Még arra emlékszem, hogy ki kellett húzni az egyik fogamat, és persze nem volt érzéstelenítő. Ezt eltitkolták előlem, puff kihúzták, egész jól kibírtam, és utána legalább 24 órát vérzett a helye. Mondták, hogy vitaminhiányom van, azért nem tud elállni a vérzés.

A gyár vezetői rendkívüliek voltak. De nem csak a gyár vezetői, hanem minden egyes munkás. Hogyha átmentem az udvaron, és jött szembe egy munkásnő, akkor odadugott egy kis ennivalót vagy egy almát, vagy valamit titokban, úgyhogy így egy kicsit pótolták a kosztot. Ami, úgy emlékszem, reggel egy feketekávé, maláta volt, valami kenyérrel és a hitler-szalonnának nevezett gyümölcsízzel. Délben nem tudom mi volt, de este mindig volt főtt étel. Mégpedig mindig és állandóan paprikás krumpli céklával. Egy darabig volt cékla, aztán az elfogyott. A gyerekek nyűgösködtek, hogy mindig ez a paprikás krumpli – mert fogalmunk se volt, hogy ez micsoda nagy szerencse –, úgyhogy az asszonyok időnként versenyt hirdettek, hogy ki eszi meg gyorsabban. Ebédidőben valószínűleg valami kenyér meg lekvárféle lehetett, mert azt tudom, hogy nagy, legalább öt kilós konzervdobozokban hozták a lekvárt, és aki megette gyorsan a paprikás krumplit, az kinyalhatta a lekváros bödönt. Ez volt a prémium. Tehát tulajdonképpen nagyon emberi ellátásunk volt, nem emlékszem, hogy éhezünk volna.

Nem emlékszem arra sem, hogy volt-e munkaruhájuk a szüleimnek, de kellett hogy legyen, mert abban a kis nyári nem tudom miben, amiben elindultunk, nem lehetett dolgozni. Nekem volt egy tavaszi kabátom, egy trencskó, vagy minek nevezték ezt akkor. Több ruhámra nem emlékszem, de azt tudom, hogy leszakadt a lábamról a cipő. Az apám ott is mindent javított. Hogy kivitték a lágerből, vagy behozták a dolgokat, és úgy javította meg, ezt nem tudom, de egyszer csak küldtek nekem egy cipőt. Hálából valami munkájáért. Amikor meg a harisnyáink kilukadtak, akkor az asszonyok levágtak a lepedőkből, a kék-fehér kockás anyagból, azzal körbe megfoltolták, úgyhogy a harisnyának olyan kék-fehér kockás talpa volt, mint a lepedő.

Jött a karácsony. Szó sem volt semmiféle gyertyáról, meg hanukáról, meg semmiről. Jött a karácsony az abszolút asszimilált zsidóknál. A nagymama rendezett egy kis műsort a gyerekekkel, ami valami olyasmiről szólt, hogy valaki alszik – lehet, hogy én voltam az –, egyszer csak felébred és elmondja, hogy ez az egész csak álom, és mi mindannyian tulajdonképpen otthon vagyunk. Optimista kicsengésű darab volt. Karácsony előtt a gyár munkásai hoztak mindenféle ruhamaradékot, és az anyám, aki nagyon ügyes kezű volt, varrt babákat a munkásoknak, hogy a gyerekeknek tudjanak ajándékot adni. Anyám nagyon fantáziadús volt, mindenféle csinos ruhácskákat varrt a babáknak, és nagy sikere volt. Az apu meg a szabadidejében valami ócska anyagokból összeeszkábált nekem egy ródltit, karácsonyi ajándéknak. Ott húzogatózott az udvaron a havon. Neki csak egy kalucsniya volt a cipőjén, és az borzalmasan csúszott, emlékszem, hogy

elcsúszott, és nevettünk. És a művezető karácsonyra küldött nekünk egy tálca házi süteményt, ami fehér selyempapírba volt becsomagolva, átkötve, és egy fenyőág volt áthúzva a zsinóron. Ez egyszerűen felejthetetlen! Abszolút rendkívüli dolog volt! Nemcsak hogy adott, hanem ajándékot adott!

Amikor az anyámnak eltört a szemüvege – apám is, én is, anyám is szemüvegesek voltunk, nekem ötéves koromtól volt szemüvegem –, a gyár vezetői valahogy elintézték a németeknél, hogy anyut bevitték a városba, és vettek vagy csináltattak neki szemüveget! Mintha egy őrangyal vigyázott volna ránk. Én az életem folyamán rendkívül sok csodával találkoztam, és ez az unterthemenau-i fél év, vagy még több is, azok közé tartozott. Ráadásul a gyár dolgozói megszervezték a megmentésünket arra az esetre, ha a német csapatok odaérkezésével veszélybe kerülne az életünk. Minden munkáscsalád vállalt egy zsidó családot az otthonába elbújtatni.

De valamiért, nem tudom miért, egyszer csak onnan el kellett menni. Vonatra ültettek bennünket, és csak mentünk, mentünk, mentünk. Egyszer csak egy nagy semmiben leszállítottak, vagy egy kis állomás lehetett ott talán, és ott várt minket egy ember, aki magyarul mondta, hogy ő a János bácsi, és most elvezet minket a szálláshelyünkre. Akkor a nagy hóban – ez februárban volt – az apu megint a nyakába vett, de a kalucsniban megint elcsúszott, és ott hemperegtünk a hóban. Az apám lelki nagyságára jellemző, hogy ő minden ilyet tréfaként élt meg, vagyis lehet, hogy nem úgy élte meg, de felém úgy sugározta. Hogy jaj de vicces, elestünk, elcsúsztunk. Minden olyan játékos volt. Amellett azért ő nagyon elvárta tőlem – lehet, hogy nem mondta, de valahogy elérte –, hogy tartsam magam, itt nincs értelme panaszkodni, itt csinálni kell. Én ezért nagyon komoly és felelősségteljes gyereknek éreztem magam, aki mindent megcsinál, amit kell. Mert akkor felelek meg az apu elvárásainak, és mert ennek így kell lenni. Apu egyébként már az elején megmondta az egész családnak, hogy háború van, és amit ő mond, azt azonnal csinálni kell, vita nélkül.

Tehát elindultunk egy erdőben, úttalan utakon – lehet, hogy volt út, csak befedte a hó –, lefele egy erdei lejtőn. A fák között odalent látszott egy befagyott tó tükre, és azt hiszem, mondta is ez a János bácsi, hogy ott lent a tó partján van egy ház, ott lesz a szállásunk. Csúszkáltunk, fákba kapaszkodtunk, miközben mindenki vitte magával a kis motyóját. Egyszer csak az anyám, aki amúgy is nagyon gyenge idegzetű volt, leült a hóba, eldobta a csomagját és elkezdett sikoltozni. Mindenki megdermedt, megállt, és akkor az anyu azt sikoltozta, hogy bele akarnak vinni minket a tóba, hogy meghaljunk, hogy beszakadjon alattunk a jég, és ő egy lépést se tesz tovább. Akkor odamászott hozzá a János bácsi, és megnyugtatta, hogy jöjjön nyugodtan, nem lesz baj.

Én akkor azt gondoltam magamban, hogy mit kell itt kiabálni? Csinálni kell. Ma már nyilvánvaló, hogy felnőtt fejjel az anyám sokkal jobban átlátta a helyzetet, mint én, aki úgy éreztem, hogy az apám teljes biztonság-búrájában vagyok, és ahova ő megy, énnekem oda nyugodtan lehet menni. Mindenesetre úgy éreztem, hogy hát én igen, én jól csinálom, de az anyu? És ez az érzés sokáig megvolt bennem.

Leereszkedtünk, és ott valóban találtunk egy házat. Ez egy nyári vendéglőnek a deszkaépülete volt. Két nagyteremből állt, a földre szalmát szórtak le nekünk, a falba be lehetett verni szőget, oda lehetett akasztani a ruhákat, és valami kis fűtés is volt. Minimális kenyeret és tarlórépát adtak, amit meg lehetett sütni. Befújt a szél a réseken, jó hideg volt, de mivel az apám magával hozta a báránypelést bőrkabátját – amit bundikónak nevezünk –, engem mindig belecsavartak a bundikóba, és nem fáztam. A kenyeret fölakasztották a szögre, és adagolták. Egyszer kiderült,

hogy a nagypapa néha többet eszik, de akkor azt mondták, hogy igen, neki pajzsmirigy-túlműködése van, és borzalmasan éhes lehet. Nem csináltak belőle különösebb ügyet, megértették.

Megint a nagymama vigyázott a gyerekekre, a felnőttek pedig lejártak a faluba dolgozni. A tó, aminek a partján voltunk, egy mesterségesen duzzasztott tó volt – a folyót Ausztriában Thayanak hívják, Csehszlovákiában Dyjenek –, amit egy elektromos erőmű zárt le, aminek a tetején egy híd ment keresztül. Azon túl egy völgy volt, és a völgy túloldalán feküdt a falu, amit Frainnak neveztek akkor, ennek Vranov a cseh vagy morva neve. Ez a nyári vendéglő egy elég keskeny kis sávon állt a tó partján, sárga palasziklák vették körül, fönt erdő nőtt a hegyoldalon és volt egy barlang a közelben. Nagymama amennyire tudta elfoglalta a gyerekeket napközben, és ha légiriadó volt, akkor beszaladtunk a barlangba.

A hidat németek őrizték, tehát nem volt szabad fölmenni a hídra, és a felnőtteket német katonák kísérték le a hídon át a faluba. Ott átadták a cseheknek, akik azt csinálták, hogy ha nem volt munka, leküldték az embereket egy pincébe, és ott tárolták őket. Nem akarták kiadni őket, hogy vigyék innen, mert nem tudják hasznukat venni, hanem vigyáztak inkább rájuk. Itt is egy nagyon-nagyon rendes vezetés volt a faluban. Este a felnőttek feljöttek a pincéből, és hazajöttek.

Egészen közel ért a front, állandó légiriádók voltak, és azt beszéltek, hogy ez egy katonai célpont, mert ez egy elektromos centrálé. Tehát ki vagyunk téve annak, hogy lebombázzák. Akkor mi is meghalunk, és ez az iszonyatos víztömeg, ami a duzzasztott tó volt, akadálytalanul lezúdul, elsöpri a falut, benne az összes lakost, velük együtt a hozzátartozóinkat. Ez nagyon félelmetes volt. Mikor jött a légiriadó, és mi gyerekek a nagymamával bent voltunk a barlangban, akkor odakúsztam a bejárathoz, az ágak között néztem a bombázókat és imádkoztam a jóistenhez, hogy édes jóistenkém, add, hogy ne jöjjenek rá a pilóták, hogy ez egy katonai célpont. Menjenek máshova.

Rendkívüli feszültségeket éltünk át akkor, hogy most jön a bomba, vagy nem jön a bomba. Egyszer egy ilyen alkalommal, mikor lefűjték a légiriadót, és a faluból jöttek a felnőttek visszafelé a hídon, én annyira meg voltam rémülve, hogy a tiltás ellenére – hogy nem szabad fölmenni gyerekek a hídra – amikor megláttam az aput, rohantam felé és rácsimpaszkodtam. Csak akkor éreztem magam biztonságban. Akkor nekem már kiabálhatott a német, és kiabálhatott a nagymama, aki meg volt rémülve, nehogy valami bajunk legyen. De megúsztuk.

Tavaszkodni kezdett. Azon a helyen különleges virágok nőnek az erdőben. Egy száron többféle színű virág, világos rózsaszín meg lila csíkos. Itt is van, néha láttunk, fraini virágnak hívtuk mindig Ferivel, a férjemmel. Vasárnap fölmásztunk a hegyre egy kicsit körülnézni meg kirándulni, ebben abszolút nem akadályoztak bennünket, nem féltek, hogy elkóborlunk. Persze fogalmam sincs, hova mehettünk volna. Valami fantasztikus volt, hogy kisütött a nap, nőnek a virágok, és mi ott jövünk-megyünk a hegyoldalon. A nagymama, akit azért nagyon megviselt az élet, egyszer valami olyat mondott, hogy azért vannak jó oldalai is ennek. Itt vagyunk kint, nincs semmi felelősségünk, adnak valami kis ennivalót, jó levegő van, hát próbáljuk pozitívan is értékelni ezt a helyzetet. Valószínűleg tőle örököltam a pozitív világszemléletemet.

Telt-múlt az idő, és valamiért a mi családunkat elválasztották ettől a csoporttól. Úgy emlékszem, hogy az apunak valamilyen szaktudását akarták igénybe venni. Szekérrel elvittek minket Znaimba, aminek ma Znojmo a neve. A város szélén egy barakkban laktunk, és ott nagyon nem volt már

ennivaló. Hogy az aput ott hova vitték, vagy mit kellett csinálnia, azt nem tudom, de később romeltakarításban kellett részt venni a felnőtteknek, és egyszer-egyszer egy üveg zsnaimi uborkával tértek vissza. Znaim az uborkájáról volt híres. Lebombázott üzletből hozták, vagy adta valaki, nem tudom. Nagymama csalánt szedett a mezőn, megfőzte főzeléknek, és azt ettük. Valahogy bekerültünk egy másik csoportba, és ott találkoztunk egy fiatal házaspárral, akik végig egy ruháskosárban vitték magukkal a kisbabájukat. Azt mesélték, hogy két hátizsákkal jöttek el, és mind a kettőben semmi más nem volt, mint gyerektápszer. Ez az illető még mindig él, aki akkor csecsemőként a kosárban volt.

Egyszer csak elindultunk egy hosszú menetben az országúton. Én hat hétre emlékszem, de ahogy utólag számolgattuk a férjemmel, nem volt több három hétnél. Nem tudtak mit kezdeni már velünk, egy darabig kísérték a német katonák egyik falutól a másikig, aztán eltűnedeztek. Az első nap találtunk egy félig felépített házat, és amikor beesteledett, oda mentünk be. Se ablaka, se ajtaja nem volt, és ott átéltünk egy nagy légitámadást. Teljesen nappali fényesség volt, és azt mondta az apám, hogy még életében nem látott ilyen légitámadást, pedig ő a fronton is volt. És azt is mondta, ő, a felvilágosult, az ateista, hogy „Ő” kivezetett bennünket a városból. Tehát úgy értékelte, hogy az isteni közreműködés is segít bennünket.

Ez egészen fantasztikus időszak volt: az esős áprilisban megy egy csomó ágrólszakadt zsidó batyukkal az országúton, mint egy vert sereg, és koldul végig az úton. Nem is tudom pontosan, miből éltünk, emlékszem, hogy dugdostak nekünk kajákat, találkoztunk valakivel, aki valami konzervet adott meg egy pár tojást, és a felnőttek legyőzve minden szégyenérzésüket, bementek házakhoz és kértek ennivalót. Egyszer a nagymama kapott néhány főtt krumplit, amiket a zsebében hordott. Képzelem, hogy milyen éhes lehetett, de nem láttam, hogy evett volna belőle, hanem amikor mondtam, hogy éhes vagyok, akkor elővett egyet és odaadta.

Egy nap, zuhogó esőben beértünk egy faluba. Teljesen át voltunk ázva, az emberek szétszéledtek, és mindenki más háznál próbált koldulni. Ezt úgy hívták – igazi zsidó humor –, hogy elmegyünk szerencsét próbálni. A szüleim kicsit tanakodtak egy ház előtt, és végül kopogtak. Kijött egy asszony, aki beengedett bennünket egy gyönyörű, ragyogó házba. Nem luxusház volt, egy egyszerű parasztház lehetett, de mi teljesen bőrig ázottak és sárosak voltunk, emlékszem, hogy csiszolgattuk a cipőnket, hogy azt a gyönyörű követ ne koszoljuk össze. Apám németül kérte, hogy ha egy kis ennivalót kapnánk, akkor azt nagyon megköszönné. És akkor az asszony bevitt minket a konyhába, és feltett melegíteni levest a tűzhelyre. Aztán hozott mindenkinek egy külön tányérral, ami nekem nagy élmény volt, hogy mindenki egy egész tányér levest kap. Ott ültünk a konyhaasztalnál hárman, és szemben ült velem az apám, akinek a gőzölgő leves meg a lakás melegének a gőze bepárasította a szemüvegét. És akkor – még mindig emlékszem arra az érzésre –, olyan volt, mintha vak lett volna, mintha nem látott volna. És teljesen átéltem azt az élményt, hogy az én apám, akire felnéztem, akit nagyon kiválónak tartottam, aki a mindenem volt, egy szerencsétlen koldussá vált. Aki könyörög egy kis alamizsnáért, és aztán elmegyünk innen és nem tudjuk, hogy hol fogunk aludni, és fogalma sincs, hogy hogy biztosít a számunkra bármit, ami a létfenntartáshoz kell. Ez nagyon megrázó élmény volt, nagyon mély nyomot hagyott bennem.

Útközben hol itt, hol ott aludtunk. Volt, hogy egy iskolában, de legtöbbször csak mezőgazdasági épületekben, csűrökben, aminek nem volt oldala, szalmán, szénán, nem tudom micsodán. Elég hideg, esős idő volt, és semmink nem volt. És valamiért mindig tovább kellett menni. Arra

emlékszem, hogy kézen fogva megyünk az apámmal, és ő mesél nekem. Hogy mi lesz majd, ha hazamegyünk, hogy micsoda gyönyörű emeletes házunk lesz, hogy bernáthegyi kutyánk lesz, hogy ilyen berendezés lesz és olyan bútorunk, és ezt csináljuk, és azt csináljuk. Teljesen lekötött ezzel a mesével, és amellet fütyörészett, például Beethoven szimfóniáinak a motívumait. Beethoven VI. szimfóniájának az utolsó tételének van egy nagyon szép motívuma, ami különösen megragadt bennem, úgyhogy ha én azt meghallom, akkor mindig megjelenik előttem, ahogy ott megyünk az országúton az apuval kézen fogva.

Én akkor úgy éreztem, mint hogyha az apunak két gyereke lenne, az anyu meg én. De én vagyok a klasszabb. Mert én nem nyafogok, én csinálom, amit kell. Egyszer történt csak, hogy előre küldtek. Föltették a csomagokat egy traktor vontatta utánfutóra, és föltették a gyerekeket is. Én nem akartam fölszállni, de föltettek, és egész nap külön voltunk, és nem volt ennivaló nálam. Megérkeztünk egy gazdasági épülethez, egy csúrhöz, és akkor én ott nézelődtem. Közben megjött a csapat, de én nem vigyáztam arra, hogy a mi zsákunk már a csúrben legyen. Rettenetes felelősség nyomasztott, rémület, hogy nem hoztam el a zsákunkat, és nem helyezkedtem már el egy jó, fal melletti, védett helyen, és most az én hibámból nem lesz jó helyünk éjszakára! Még mindig tökéletesen él bennem ez az érzés. Odarohantam az utánfutóhoz, az emberek zúdultak szembe velem, mindenki lekapkodta a csomagját, én vonszoltam azt a zsákot, mert emelni nem tudtam, végül rárogytam és sírtam, hogy nem bírom csinálni. Akkor megtaláltak a szüleim, és minden rendben lett, csak később nagyon belázasodtam. Valószínűleg a feszültségtől.

Vándoroltunk az országúton, és egyszer csak magyar katonákkal találkoztunk. Hogy azok hogy megörültek még a zsidóknak is, hogy magyar szót hallhattak tőlük! Azt hiszem, egy vagy két napot töltöttünk csak együtt, apu elkezdett nekik órát javítani, és ők adtak a gyerekek abból, ami nekik volt, kis ennivalót, kis ezt, kis azt, úgyhogy ez nagyon hasznos volt. Nem tudom, hol volt ez, mert a felnőttek azt mondták, hogy körbe-körbe járunk ugyanazon a területen. Egy pár falu lehetett ott, ahol járkáltunk. Szerintem legalább százan voltunk, akik így vándorolhattunk, gyerekek, felnőttek vegyesen.

Végig együtt maradt ez a vándorló csapat, nem emlékszem, hogy leszakadt volna valaki. Még mikor eltűnt az utolsó német katona, én mondtam az apunak, hogy szökjünk meg. Azt mondja, jó, de hova? Hát ebben volt valami. Végül aztán elértünk egy uradalomba, ahonnan már elmenekült a tulajdonos, és egy nagy csúrben laktunk. Volt ott néhány vagon, és mivel semmi ennivalónk nem akadt, fölmentek a férfiak és felvágta a vagonban lévő zsákokat. És akkor kiderült, hogy az egyikben búza van, a másikban mák. Megfőzték a búzát és a mákot, és azt ettük egy darabig. Május 9-én egyszer csak feltűntek az oroszok – már mindenütt vége volt a háborúnak, csak nekünk nem –, akik valahonnan Magyarországról jöhettek, mert Szeged nevű cigarettát osztogattak. Akkor ők is letanyáztak ott, és konyhát nyitottak. Emlékszem, az anyut dugdosták nagyon a szalma közé, biztos más nőket is dugdostak, főleg éjszakára. És akkor egyszer csak jött az apu – gondolom ő tudott egy kicsit oroszul a frontról –, és egy nagy serpenyőben sült tojásokat hozott. Az valami fantasztikus étel volt!

A felnőttek úgy gondolták, hogy el kéne jutni Znaimba, mert onnan talán valahogy haza lehet kerülni. Senkiben nem merült föl az, hogy ne jöjjön vissza Magyarországra. Egyszer csak felbukkant egy ember, ahogy a felnőttek mondták, partizán egyenruhában. Hogy milyen partizán volt, nem tudom, de tényleg barna színű, katonai jellegű ruha volt rajta, rangjelzés nélkül. A családját

kereste. Apámmal összeismerkedtek, és találtak valami kifosztott autót, aminek az üléseit már kilopták és elvitték fotelnak a faluba az emberek. Apámék elmentek, körülnéztek, és visszaszerezték az autóüléseket. Úgy látszik, ez a férfi tudott autót vezetni és valami kis benzin is volt az autóban, mert ő, meg mi hárman elindultunk az autóval. Furcsa volt nekem, hogy otthagyjuk a nagymamáékat, de nem fértek be az autóba. Mikor lefele mentünk a kocsival, mindig kikapcsolták a motort. Egyszer valahonnan elrekviráltak még egy literes üveg benzint, és így valahogy legurultunk Znaimba.

Ott volt már egy ellátó központ, ahol enni adtak, ruhát adtak, és körül lehetett nézni, hogy hogy lehet hazajutni. Talákoztunk egy szegedi orvosnővel, bizonyos Reich Olgával – úgy emlékszem, így hívták –, aki az ottani kórházban gyűjtögette a szegedieket is. Azt mondta, hogy költözzünk be a kórházba, mert ők szerveznek egy vonatot, ami betegvonat lesz. És mi be leszünk írva valami szörnyű fertőző betegeknek, hogy ne hogy kirakjanak. Beköltöztünk a kórházba, de nem volt már másutt hely, csak az elmeosztályon, és tudom, hogy az egy elég lármás hely volt, és éjjelre bekötözték spárgával a kilincset a szüleim.

Nem tudom, meddig voltunk ott. Apu közben jött-ment, ismerkedett, és megint javított valamit, azt hiszem, egy orvosnőnél, akinek a lakásában, az ágyán ült egy nagy baba. És amikor az apu meglátta, azt mondta, hogy a kislányának egy éve nem volt babája. Erre a nő fogta a babát, és odaadta, hogy vigye el. Ez egy porcelánfejű alvóbaba volt, kaucsuk kezekkel, matrózruhába felöltöztetve, zoknija volt, cipője volt, fantasztikus, gyönyörű egy darab volt, szőke copfokkal, ami a tulajdonos eredeti gyerekkori hajából készült. Ez volt a baba története, és mivel Hannának hívták azt, aki adta, Hanelének neveztük el. Nagyon őrizgettem, és mindaddig megvolt nekem ez a baba, amíg a mamám le nem ültette az egyéves húgom mellé a padlóra. A húgom, mint egy egyéves gyerek, fellökte, és eltört a baba feje. Az anyu részéről nem volt semmi különös tragédia ebben, de nekem nagyon rossz volt. Egy darabig őrizgettem eltörve is a babát, de aztán már nem tudom mi történt vele.

Nagymamáékkal aztán ott Znaimban talákoztunk, de hogy ők hogy értek oda, gyalog vagy hogy, ezt nem tudom. Utolértek, és onnan már együtt jöttünk haza. Végül is összeállt a csapat a vonathoz, és három hétig jöttünk hazafelé. Nagymama azt mondta, hogy egész Európa az országúton van. Tényleg, mindenki igyekezett haza. Nem volt rendszeres vasúti járat, hol volt szén a vonathoz, hol nem volt. Azt sem tudom, hogy mit ettünk, és az anyut folyton bedugták a pad alá, mikor jöttek az oroszok. Ott nagy unatkozás volt a részemről, de apu próbálta elterelni a figyelmemet, egy kis láncot dobáltunk, meg jöttünk-mentünk, magyarázta a mozdonyt, és aztán valahogy beértünk Pestre.

Arra nem emlékszem, hogy melyik állomásra érkeztünk. Nagymama meg anyu elrohantak megnézni, hogy ki maradt meg a rokonságból. Akkor tudták meg, hogy nagymama testvérét, Ferencet a Dunába lőtték, és hogy Gizelláék meg Rózsikáék megvannak. Azután visszajöttek a vonathoz, és mentünk tovább Szegedre, ahol süttött a nap, és az állomáson az anyu öccse várt minket piros szegfűvel, ami hihetetlen és szinte fölösleges dolognak tűnt nekem. Azt se tudtuk addig, hogy egyáltalán él-e. Szegeden járt a konflis, és emlékszem, hogy – a villamos biztos nem járt még, vagy nem tudom, mi volt – konflissal mentünk be a Boldogasszony sugárúton. Ez nagyon meglepő és kellemes élmény volt.

Visszamentünk a lakásunkba, udvariasan becsöngettünk, és mondtuk, hogy most jöttünk a deportálásból, mi itt laktunk. Most mi lakunk itt, mondták, és durr, becsapták az ajtót. Akkor eljöttünk. Hát mit lehetett volna csinálni? Az a lakás már ki lett nekik utalva, vagy lehet hogy a háziúr adta ki. Egyáltalán, azt se tudtuk, mihez van azok után jogunk, miután teljesen kirekesztettek bennünket. Kizsuppoltak, meg akartak ölni, csak nem sikerült, és akkor most képesek vagyunk visszapofátlankodni?

Később Feri, a férjem azt mondta, hogy ekkor dunyha-ciha antiszemitizmus tört ki. Mert hazajött a zsidó, bemegy a szomszédjához, és ott van a dunyha-cihája, vagyis a holmijai. Magyarországon mélységes elhallgatás fedi az összes deportálási eseményt. Csak az irodalomban lehet arra rábukkanni, hogy elhajtják a zsidók tehenét, mikor elviszik őket, hogy bemennek a lakásába, hogy kifosztják a raktárakat. De ez hatszázezer ember volt, akik még hogyha olyan szegények voltak is, mint mi, volt bútoruk, edényük, ágyneműjük. És voltak a jobb módúak, ékszerekkel, szép bútorokkal. És voltak a kereskedők, árukészlettel. Parasztok, akiknél állatok, termények, és gépek voltak. És be szabad volt menni a szomszéd lakásába, és szabad volt elvenni a holmijait. És senki nem járt utána, hogy ez az iszonyatos mennyiségű vagyon hova áradt szét a magyar társadalomban. Ez egy államilag engedélyezett, lelkiismeretet megnyugtató, országos rablás volt. És mivel az állam jóváhagyta, mindenki gondolhatta úgy, hogy ő erkölcsileg teljesen rendben van, mert mindenki ezt csinálja! Szerintem ez hihetetlen nyomás a magyar társadalmon, és ezért nem tud szembenézni a holokauszttal rendesen és önkritikusan, mint ahogy a németek megtették.

Hazatérés után az első szállásunk egy kis szoba volt, ha jól emlékszem, a szegedi Hungária szállodában. Jól föl kellett menni a hatodik emeletre, lehet, hogy eredetileg a személyzeté volt ez a szoba. Azt hiszem, csak hárman laktunk ott, a nagyszülők másutt voltak. A szállást a Jointtól kaptuk, és a Jointtól kaptunk ruhákat is, meg pénzt is. Ezenkívül, biztos a Jointon keresztül, megadták a címünket amerikai zsidóknak, ahonnan aztán kaptam két csomagot egy hasonló korú kislánytól, amiben mindenféle ruhanemű, rajzeszközök, édesség, meg ilyen dolgok voltak.

Közben megjött Auschwitzból az apai unokanővérem, Éva, és az édesanyja, Erzsike néni is. Ők azt mesélték, hogy bent voltak már a gázkamrában, amikor valahogy hirtelen dolgozni kellett, és kivittek onnan két sornyi embert. Kint mondták meg nekik, hogy hol voltak. Sok borzalmat átéltek, le voltak fogyva, és kiderült, hogy apunak a másik két testvére odaveszett családotul. De tulajdonképpen senki nem beszélt arról, hogy mi történt. Azt hiszem, a szüleim is szerették volna minél gyorsabban elfelejteni: nem kell ezzel foglalkozni, most új élet van! Lehet, hogy valamit magyaráztak, hogy így volt, meg úgy volt, de inkább a pozitív dolgokra próbáltak emlékezni. Hogy milyen rendesek voltak a csehek, írtak is egy levelet a cseh művezetőnek vagy igazgatónak, amiben megköszöntek mindent. De mindenki igyekezett eltávolodni a témától. És én, mint gyerek, gondolhattam, amit akartam. Mert a felnőtteknek is teljesen érthetetlen volt az egész. És akkor mindez átcsúszott valami humorba. Például a deportálást elkezdték depinek becézni, „amikor depiben voltunk”, mondták. De inkább nem nagyon beszéltek róla.

Rendszeresen a Jointba jártunk ebédelni. Eleinte volt egy ebédlő, később már bónokat adtak, amit egy Tejcsarnoknak nevezett, azt hiszem hústalan vendéglőben lehetett beváltani. Még akkoriban, amikor odajártunk a Joint ebédlőbe, apám ott találkozott egy ismerőssel, és érdeklődött nála, hogy nem tud-e egy albérletet. Ő ajánlotta azt, ahova azután átmentünk. Ez egy kicsit távolabb volt a központtól, ha jól emlékszem, egy Szukováti nevű tér közelében levő utcában. Egyedülálló idős

hölgyé volt a lakás, és a fürdőszobán keresztül lehetett bejutni a szobába, ami elég tágas helyiség volt. A főbérő megengedte, hogy valami kis villany vagy petróleumfőzővel, nem is tudom mivel, főzzünk a fürdőszobában. És egészen addig ott laktunk, ameddig valamilyen módon, nem tudom hogy, 1945 őszén meg nem kaptunk a Széchenyi tér 17. számú házban egy a lakást, amiben előzőleg az oroszoknak volt kialakítva a katonai kórháza.

Ez egy nagyon szép két szoba összkomfortos lakás volt, a Virág cukrászda fölött a második emeleten. Hatalmas nagy ablakok voltak, volt egy szoba, ami két ablakos volt és volt egy, ami négy ablakos: kettő nézett a Kelemen utcára, kettő a Klauzál térre. A kisebbik szobában volt egy nagy fehér Hardtmuth-rendszerű cserépkályha, a másikban pedig egy nagy vaskályha, amit valamilyen különleges szénnel kellett volna fűteni. De aztán csak a kisebbik szobát fűtöttük, apám valahogy szerzett tüzelőt is, és a fűtőanyagot lent tartottuk a pincében, még segítettem is az apámnak felhordani.

Mikor beköltöztünk, teljesen üres volt a lakás. A szegedi nagyzsínagógába voltak berakva az elhagyott zsidó javak – szerintem azok a holmik, amiket azért nem hordtak szét, mert már senkinek se kellett –, és ott lehetett turkálni. Ott megtaláltuk a nagymamának egy ócska szőnyegét – amiből levágtak egy darabot, de hogy miért, nem tudtuk –, és még megtaláltunk egy széket is. A szüleim gondolom ezekből az elhagyott zsidó bútorokból szereztek ágyat meg szekrényeket, és ilyen szedett-vedett bútoraink voltak.

1945 nyarán a szüleim magántanárnál elvégeztették velem a második osztályt, hogy ne legyek évvesztes. Ősszel aztán levizsgáztam és mentem a harmadikba. Emlékszem, nagyon durcás voltam, hogy a fene egye meg, minek kell nyáron tanulni, de – én nagyon hiszek a sorsban –, ha akkor eggyel lejjebbi osztályban maradok, akkor egész más életem lett volna. Teljesen más emberekkel találkozom, és egészen másképp történt volna minden.

Erről az időszakról anyám így ír a családfájában: *„Nekikezdtünk élni, dolgozni. Apa társult egy barátjával és annak üzletében kezdett el rádiót és minden egyéb javítást vállalni. Főleg oroszoknak, az ott állomásozó tiszteknek, katonáknak, akik élelemmel, fával fizettek. Ez nagy öröm volt, mert ki voltunk éhezve és fáztunk az orosz kórházból nekünk kiutalt lakásunkban. Ezután jókat ettük az orosz megszállóktól kapott fél disznókból és finoman befűtöttünk a fehér cserépkályhába az orosz fával.”*

Nem tudom pontosan különválasztani az éveket, de az apám akkor sokáig maszekolt. Hívták ide és oda, kórházakba, klinikákra, javítani orvosi gépeket, meg hoztak rádiókat, lemezjátszókat, fényképezőgépet. Tartotta a kapcsolatot a volt háziurunkkal, Szél Pállal, a Honvéd kórház főorvosával, és volt még egy magánklinika is, tudtommal ott is javított. A nagyszobában volt egy íróasztala, és volt egy műhelyasztala. Egyszer a nagymama úgy találta ráborulva az asztalra, mert valahogy az áram megütötte, és elvesztette az eszméletét. Nagymama kapcsolta ki a villanyt.

Anyám nem dolgozott. Ez ma már egy kicsit furcsa, de akkoriban természetes volt, hogy egy asszony otthon van. Úgy emlékszem, hogy ő a piacra járt, meg főzött, és ha jól emlékszem, tanultunk angolul, járt hozzánk egy tanár. Volt viszont egy olyan elfoglaltsága, ami nagy lelkesedéssel töltötte el. Belépett a pártba. Úgy emlékszem, hogy a Szociáldemokrata Pártba lépett be. Az apukám úgy tudom, eleinte vonakodott, de aztán valahogy őt is rábeszélte.

Anyunak ez egy nagyon-nagyon szép korszaka volt. Elolvasta Makarenkó pedagógiai hőskölteményét, az „Az új ember kovácsát”, és ez borzasztóan fölkellesítette. A belvárosi pártszervezetben elkezdett dolgozni, mégpedig szervezett egy ifjúsági kultúrcsoportot, amibe nekem is be kellett lépnem, nem nagyon lehetett ellenkezni. Kiment a térre, begyűjtötte az ott lézengő, mezítlábas gyerekeket, és betanított nekik színdarabot, meg verseket. Hihetetlen lelkesedéssel művelte ezt. És jól emlékszem, hogy nagyon katonásan voltunk betanítva. Volt egy előadás, amikor hátulról, a nézőtér felől középen vonultunk be. Nyolc-tíz gyerek ment egy csoportban libasorban, és minden csoportnak az elején vitt egy gyerek egy nagy táblát, amin piros papírra fehér betűkkel rá volt ragasztva a szöveg. És amikor a nézőtérrel szemben szépen felsorakoztunk négy oszlopba, akkor kialakult az a szöveg, hogy Makarenkó Ifjúsági Kultúr Csoport. Ezek voltunk mi. Ez a foglalatosság lekötötte az anyámat, és volt egy kis társadalmi élet is ott az alapszervezetben.

Anyám nagyon-nagyon elszánt párttag lett, és teljesen magáévá tette azokat az elveket, hogy kizsákmányolók meg nem kizsákmányolók, elnyomottak meg proletárok és a többi. Egyszer valami felülvizsgálatot is tartottak, hogy ki maradhat a pártban, meg ki nem, ki a kapitalista, ki nem, és azt hiszem, hogy az anyu erősen szó szerint vette a dolgokat, és részt vett valami bizottságban. És akkor, nem tudom, hogy anyu szerezte-e, vagy hogy, de apu a párt által kapott egy állást. Ez az állás nem pont Szegeden volt, valahol közel Szegedhez. Nem tudom, milyen beosztásban volt, de pártfunkciót is kapott. Agitprop titkár lett, amiről azt sem tudtam, mi fán terem. De a munkája szép fizetéssel járt, és az életünk fellendült.

Közben nagymamáék megkapták a mellettünk lévő garzonlakást. Elkezdődött az iskola is, és én továbbra is a zsidó iskolába jártam. Ez azért jó volt, mert az ember valami fészekmelegben maradt, nem került ki a nyers élet valóságába. De az iskolában nagyon drámai volt a helyzet. Öten vagy hatan maradtunk az évfolyamban, pedig a háború előtt három vagy négy osztály indult.

Az iskolában teljesen lazán és családiásan folyt a tanítás. Ennyi gyereket nem kellett feleltetni meg nem kellett szigorkodni, a tanárok pontosan tudták, hogy ki mit tud. Amikor szép idő volt, kimentünk a templomkertbe, ültünk a fűben, és ott voltak az órák. Teljesen modern módon ment a tanítás. És én rendes úri kislány nevelést kaptam, mert jártam zongoraórára is. Egy ismerős, vagy félig-meddig rokon asszonyhoz jártam, aki azt mondta, hogy érdemes zongoráznom, de aztán ez abbamaradt.

Nagymama a felszabadulás mámorában úgy gondolta, hogy el fog válni a nagypapától. Nem volt jó házasság – úgy gondolom, hogy összehozott házasság lehetett, nem szerelmi házasság –, és később mesélték, hogy a nagypapa hűtlen volt meg bohém. Például ott volt az a bizonyos eset, ami miatt ők lesüllyedtek a társadalmi helyzetükben. Nagypapa nagyon sok csalódást, szenvedést okozott nagymamának, de mikor régebben mondták neki, hogy váljon el, azt mondta, hogy nagypapa el fog zúlleni, szembejön vele majd rongyosan, és ő lesz az oka. Borzasztóan lelkiismeretes asszony volt.

A nagybátyám, Horvai Pista már 1945-ben azonnal önálló lett, Pesten lakott albérletben, és nagymama felköltözött hozzá. Az én életemben ez egy teljesen sötét korszak lett, mert nagymama volt az egyik éltető forrásom. De egy év múlva aztán visszajött Szegedre, és folytatta a házasságát. A nagybátyám pedig hamarosan, 1947-ben megnősült, és elment a Szovjetunióba két évig tanulni. Teljesen függetleníttette magát a családtól.

Nagymama a zsidó iskolába ment tanítani. Neki volt egy speciális olvasás-írás tanítási módszere, amit valamiért nem tudott elismertetni. Nagyon népszerű pedagógus volt egyébként, olyan, akit Pesten ötven év múlva is megállítottak a Körúton a volt tanítványai. Nagyon-nagyon szerették.

1946-ban, körülbelül azután, amikor a nagymama elment Pestre, elkezdett hőemelkedésem lenni. Kiderült, hogy tüdőbeszűrődésem, úgynevezett hilusduzzanat van, ami nem súlyos, de kezelni kell. A szüleim nem akarták, hogy felkerüljek Pestre szanatóriumba, és a gyerekorvosunknak volt kapcsolata egy cionista otthonnal, ami a Szőregi úton volt, Szeged mellett. Nem tudom, mire használták régen az épületet, talán üdülőnek. Egy nagyon szép emeletes ház egy nagy park közepén, és egy külön földszintes ház, ahol a betegszobák voltak. Engem oda raktak be, úgy, hogy mindennap – ez már nyár lehetett, vagy tavasz – kiraktak valami nyugágyat a kertbe és ott kellett egész nap feküdnöm, meg gyógyszert szedni.

Ez az otthon bentlakásos volt, mint egy árvaház. Tulajdonképpen alija előkészítő volt. Begyűjtötték a szülő nélkül maradt gyerekeket, és előkészítették őket alijázásra, mert akkor még nem volt Izrael állam. Minden korosztályú gyerek lakott ott, egészen 17 éves korig. Cionista vezetők foglalkoztak velük, megkapták azt az oktatást, amire szükség volt, ezenkívül énekeltek, táncoltak, tábortüzet gyújtottak, tehát látszólag nagyon jól szórakoztak. Ez a helyzet abszolút identitásproblémát okozott nekem, mert bár én is zsidó voltam, mint az ott lévő gyerekek, de ez nem számított, mert én akkor ott betegként voltam. Megint kívül rekedt lettem. Emlékszem, hogy állok az ablakban a betegszobában, és nézem, hogy ők a tábortűznél milyen jól hóráznak és énekelnek. És szó se volt róla, hogy abban én is részt vehetek.

Hetenként háromszor biciklivel kijárt hozzám az apám, hozta, amit az anyu készített, nagyon tápláló ennivalókat. Anyu tejbegrízbe tojást kevert meg gyümölcsöt küldött, szóval igyekeztek feltáplálni. És mindenféleképpen elláttak, amivel szórakoztathattam magam, rajzfüzettel meg színes ceruzával. Akkor kezdtem Vernéket olvasni. Közben az anyám tüdőgyulladást kapott, és őt is ápolni kellett. S nem tudom, hogy előtte vagy utána kapott az apám gyomorfekélyt, de ágynak esett és akkor még nem voltak ezek a mai gyógyszerek. Tejet kellett innia, aztán tejszínt is önthettek bele, hat hétig ment ez így talán, és közben beforrt a fekélye.

Úgy emlékszem, hogy én körülbelül három hónapig voltam beteg. Hiányoztam is az iskolából, de nem emlékszem, hogy ez bármi gondot okozott volna. Lehet, hogy tanultam is ott közben valamit, nem tudom. De ez nekem megint egy nagy törés volt. Évekkel később jöttem rá, hogy tökéletesen úgy éreztem akkor, hogy engem kilöknek otthonról, és ott vagyok egyedül. Az agyammal tudtam, hogy milyen nagy dolog, hogy a szüleim nem akarnak távolabbra küldeni, mert látogatni akarnak. De akkor ott küzdöttem egyedül, este a sötétben halottak jöttek, és azt kérdezték, hogy te mért élsz? Szóval egy nagyon erős fantáziáműködéssel próbáltam valahogy helyrerakni azt, ami a háború alatt történt velünk, és ami teljesen érthetetlen volt számomra. Végül abban maradtam, hogy nem akarok zsidó lenni, és ezt én döntöttem el. Utóbb aztán megváltoztattam a véleményemet, mert ha egyszer valaki zsidónak születik, az már úgyis az marad, akármi történik vele, még ha kitér, akkor is.

Az is csak jóval később derült ki számomra – mikor már felnőtt fejjel pszichoterápiára jártam –, hogy ekkoriban én nagyon meg voltam sértve, hogy az apám nincs egész nap velem. Mert a deportálás során azt szoktam meg. Hiszen jóformán amióta elmentünk Frainból, és ott kóboroltunk az országúton, én teljesen kisajátítottam az apámat. És ő természetesen állandóan velem

foglalkozott. Én tehát hogy úgy mondjam visszasírtam azt az időszakot, amikor nekem milyen jó volt, mert egész nap beszélgettünk az apuval, és kézen fogva sétáltunk. Érdekes paradoxon, hogy azt a korszakot sírtam vissza.

Mikor hazamehettem a kezelésről, az orvos utasítást adott, hogy állandóan, télen-nyáron nyitott ablaknál kell feküdnöm. Télen olyankor az apu a paplanomat megmelegítette a cserépkályhán, majd szaladtunk át együtt a fűtetlen, hideg szobába, és bebugyolált az ágyban, hogy ne fázzam.

1946-ban még valami történt. Akkor nagy kivándorlási láz volt Szegeden. Az én szüleim is alijázni akartak Palesztinába, vagyis az apám nagyon, mert apám úgy gondolta, hogy ő annyi mindenhez ért, hogy a jég hátán is meg fog élni. Anyám kevésbé akart menni, de már ott tartottunk, hogy tartós mézes süteményeket sütöttek az útra. Feltehetően már jelentkeztek valamelyik csoportba. Élt Palesztinában anyámnak egy rokona, a nagybátyjának a fia, akik valamikor a 30-as években Perzsiába mentek, és aztán a fiú onnan ment át Palesztinába. Anyámék felvették vele a kapcsolatot, hogy jövünk. Erre a rokonunk visszaírt, hogy ne jöjjetek. Hogy ott rettenetes nagy a nyomor, nincs munkalehetőség. Ezek után nem mertek elindulni.

Amikor már kezdtek jobban menni a dolgaink, akkor az apám bérelt egy bordó színű zongorát. És azt mondta, hogy most már az anyu zongorázhat, amennyit akar. Nagyon szép estéink voltak így, mert az anyu zongorázott, és az apu is zongorázott, bár ő jóformán alig tanulta. Fantasztikus, hogy mi veszett el zeneileg az apámban. Le tudott játszani valamilyen szintig például egy Beethoven szonátát. Sokat énekelgettünk több szólamban, és a mamám időnként olyan fantáziatáncokat táncolgatott, amiket ő talált ki. Valószínűleg nagy felszabadultság érzés volt bennük. Hogy életben maradtunk, és hogy kezddhetünk valami új életet, valami jót. De ebből a korból sem emlékszem baráti összejövetelekre, vagy hogy ők meg lettek volna hívva valahova.

1948-ban, amikor ötödikes voltam, jött az államosítás. A legtöbb gyereket átvitték a körzetébe valahova, engem a Mérei utcai iskolába lehetett volna beíratni, de a szüleim azt mondták, hogy ha már ez a helyzet, akkor csak a legkiválóbb helyre menjek. És beíratlak a Pedagógiai Főiskola Gyakorló Iskolájába, ami tényleg egy rendkívül kiváló, igazi iskola volt. Régen apácák is tanítottak ott. A zsidó iskola szegényes volt, egy kis egyemeletes épület barna ajtókkal, ez pedig egy csodálatosan szép épület volt, tiszta, frissen festett, világoszöld ajtókkal, fekete-fehér kockamintás folyosókkal, hatalmas ablakokkal. Gyönyörű szép volt az iskola, és számomra borzasztó nagy volt a fegyelem, például ki kellett menni a táblához felelni. Tehát fel kellett venni egy másik tempót.

Itt bekerültem egy osztályba, ahol én voltam az egyedüli zsidó. Bennem nem volt tisztázva az identitásom, amin nem csodálkozom, mert a szüleim identitása sem volt tisztázott. Ők nem keresték a zsidók társaságát, de a másik oldalra meg nem nagyon férték be, meg nem is nagyon akartak oda kapcsolódni. Ott volt tehát az a sok lány az osztályban, akik egyenként odajöttek és megkérdezték tőlem, hogy milyen vallású vagyok. Én úgy éreztem, hogy a zsidóság valami mélységesen szégyenletes dolog. Mert egy gyerek nehezen tudja elképzelni, hogy csak azért hurcolják meg, mert a származása ilyen. Nyilván valami történt, valamit csináltunk, hogy ez a szörnyőség ért bennünket. Azt feleltem még akkor nagy zavarban és pirulva, hogy zsidó vagyok. Később a szüleim azt tanácsolták, hogy mondjam azt, hogy felekezeten kívüli, de ez marhaság, hiszen mindenki rögtön tudja, hogy aki ezt mondja, az zsidó.

És hova kapaszkodjon valaki, aki egy nagy identitászavarral bekerül egy teljesen más közösségbe? Hát én a mesterséges közösségbe kapaszkodtam, az úttörőségbe. Ami teljesen irreális szervezet volt, abból a szempontból, hogy én vettem egyedül komolyan. Mert nekem létkérdés volt, hogy valahova tartozzam. És állandóan vitáim voltak, mert szerettem volna érvényesíteni az elképzeléseimet, de a többiek nem álltak mellém. Azt mondták például, hogy legyünk Mókus órs, és én azt mondtam, hogy Május 1. órs legyünk. Az úttörőszobában egy falrészt ki kellett díszíteni, és ott voltam egyedül, senki nem segített, fűtyültek rám. Emlékszem, hogy végül piros, fehér, zöld krepp papírt fölűzködtem a falra, és kiírtam, hogy Május 1. órs. Egyszer valami nyári feladatért fölmentem az egyik lányhoz, hogy ezt vagy azt tudna-e jönni megcsinálni, és akkor azt mondta, hogy úgy tudja, nyáron nem kell jönnie. Ezen teljesen megdöbbenem. Mi az, hogy nem kell nyáron? Hiszen ez borzasztó fontos dolog!

1949-ben volt a budapesti VIT, a Világifjúsági Találkozó, amitől teljesen föllelkesültem, hogy nekem ott kell lenni. Elmentem az osztályfőnökhöz, vagy nem tudom kihez, hogy hogy van ez, mikor osztják be akik mennek, és azt mondta nagy csodálkozva: miért, te szeretnél menni? Besoroltak aztán a városi gyerekcsapatba, és akkor fönn voltam pár napig Pesten. Valami iskolában aludtunk, és úgy emlékszem, hogy busszal vittek bennünket programról programra. Csináltam egy pár fényképet, mert apu nagy fotós volt, és adott valami gépet, amivel fényképezgettem. Nagy élmény volt nekem a VIT.

Tehát én egy elképzelt életet éltem, az osztály pedig teljesen tőlem függetlenül élt. Akkoriban hittanra még kellett járni, odajártunk valahova a zsinagóga környékére, és ott megismerkedtem egy lánnyal. Évának hívták, jóba lettünk, mert ő is valahogy kivert kutyaként érezte magát, meg én is. Ő szintén elég nehezen jött ki az osztálytársaival – máshova járt, nem abba az iskolába, ahova én –, úgyhogy egész jól megvoltunk, és megosztottuk egymással a lelki bánatunkat.

Én sokáig nyaggattam az anyut, hogy szeretnék egy kistestvért, de ez amolyan gyerekes kívánság volt, az anyám pedig rendkívüli módon vágyott arra, hogy legyen még egy gyereke. Mint utóbb kiderült, az apu semmiképpen nem szeretett volna több gyereket, mert úgy érezte, hogy erre a világra nem szabad több gyereket szülni. Ennek ellenére 1949-ben mégis megszületett a húgom, Kati. Anyámék csináltattak egy gyerekszobát világoszöld festett bútorral, és megvettek két nagyon fontos gyereknevelési könyvet, Hermann Aliz: Emberré nevelés, és Pikler Emmi: Mit tud már a baba? című könyvét, amit én is kiolvastam, és magamban teljesen kialakítottam, hogy hogyan kell egy gyerekkel foglalkozni. Tehát amikor saját gyerekem lett, már teljesen fel voltam készítve.

Közben nyaranként mi a nagymamával egy-egy hétre felmentünk Pestre. Mert nagymamának ott laktak a maradék testvérei, és azoknak a családja. Legtöbbször a Rózsáéknál laktunk, aki egy nagyon keserű, idős nő lett. Együtt éltek a lányával és az unokájával, Zsuzsival, aki nekem nagyon jó pajtásom volt, sokat játszottunk együtt. Zuglóban, egy kis családi házban laktak, és az nagy élmény volt nekem, hogy ott van egy kis kert, ahol lehet játszani. Aztán elmentünk egyszer kirándulni Budára a Disznófőhöz, meg látogatásokat tettünk a rokonságnál, elvittek az Állatkertbe, a Vidámparkba, a Városligetbe, szóval igyekeztek szórakoztatni.

1949-ben nagy politikai változások voltak Magyarországon, a Rajk-per és a nagy tisztogatások. Ennek keretében az apámat valami teljesen nevetséges ürüggyel – hogy be volt idézve tanúnak valahova és igénybe vette a vállalati kocsit, amikor oda elment – kizárták a pártból. Ez rendkívüli katasztrófa volt a család életében. Apu azt mondta, hogy mivel az állását a párttól kapta, ő onnan

kilép. Én nem emlékszem a válság mélységére, de az unokanővéremtől tudom, hogy az apám rettenetesen el volt keseredve.

Akkor a nővére, Erzsike – aki a lányával együtt Pesten élt –, írt neki egy levelet, amiben jól leszidta, és azt mondta, hogy akinek ilyen arany keze van, az után kapni fognak Pesten, tessék feljönni Pestre, rengeteg munkalehetőség van. Fel is jött apu, és az Egyesült Izzóban helyezkedett el Újpesten, a külső Váci úton. Mi pedig ottmaradtunk anyuval Szegeden. Nem tudtunk apuval menni, mert abban az időben mindenki Pestre ment, és rettenetes nagy lakásínség volt. Egy évig éltünk külön. Az apu keresett 800 forintot, abból négyszázat hazaküldött nekünk, négyszázból ő élt ott, albérletben lakott, és talán kéthetenként jött haza.

Ez megint egy nagy-nagy sötét korszak az életemben. A háború utáni években, egészen ameddig fel nem jött Pestre, az apámmal nagyon sokat voltunk együtt. Minden vasárnap délelőttöt velem töltött, ő tanított meg biciklizni, és együtt bicikliztünk mindenfelé Szeged környékén. Tanított úszni, evezni. Vett egy egypárevezős csónakot, olyan gurulóüléssel, amit a Tisza parti úszóház csónakházában tartottunk. Sokat eveztünk, tavasszal például, amikor nagyon áradt a Tisza, akkor beveztünk az elárasztott fűzfák közé, és ott lavíroztunk. Nagyon érdekes volt. Általában az úszóházba jártunk le nyaranként, volt hogy minden nap, amikor nagy meleg volt. Ott a gyerekeknek egy külön, kosár nevű elkerített része volt, ahol tudtak lubickolni, de aztán mikor már jól úsztam, akkor az apám levizsgáztatott. Ez abból állt, hogy felvitt csónakkal egy kilométerre az úszóház fölé, és csónakkísérettel a Tiszában le kellett úsznom vissza az egy kilométert. És akkor azt mondta, hogy most már kimehetek a szabad vízre, mert elég jól tudok úszni.

Mikor az apu Pestre került, akkor a mamám is meglehetősen depressziós lett, hisz teljes életmódváltás következett be. Ő dolgozni nem tudott elmenni, mert már ott volt a húgom, de nekiállt, hogy felújítsa a gépiró-gyorsíró szakmáját. Rengeteget gyakorolt. Közben nekem is ott volt az iskola, ahol teljesen idegenként éltem. Borzasztóan hiányzott az apám. Egy nagy úr volt az életemben, és az az egy remény éltetett, hogy majd mi is megyünk Pestre.

Egy év múlva sikerült lakást cserélnünk. Akkoriban nem volt öröklakás, és egy futballista ment le Szegedre lakni, úgy emlékszem az ő lakásával cseréltünk. Rendkívül rossz cserét csináltunk. Újpesten egy gyárépületben egy pici kis kétszobás lakást sikerült szerezni, a proletár negyed kellős közepén, ahol ugyan bent volt a víz és a vécé, de nem volt fürdőszoba, és egy kamra volt berendezve konyhának, ahol petróleumfőzővel főztünk. Óriási nagy volt a különbség a két életszínvonal között. De 1950 októberében felköltöztünk és bezúfolódtunk ebbe a rettenetes lakásba.

A nagymamáék még egy évig Szegeden maradtak, ami anyunak nagyon rossz volt. Az anyám hihetetlenül kapcsolódott a nagymamához, ott nem volt elvágva a köldökzsinór. Tudom, hogy állandóan szekálta a nagymamát, hogy az öccsét jobban szereti, mint őt. Nem lehet tudni, hogy mi ebből az igazság, de lehet, hogy az anyu csalódást okozott a nagymamának, aki nagyon nehéz munkával próbálta a maximumot nyújtani neki, és ő végül is nem élt a lehetőségekkel. De ezt már nehéz visszapergetni.

Mikor apu Pestre került, akkor ígértek neki egy három szobás lakást, és úgy volt, hogy akkor majd följönnék a nagymamáék is, és velünk fognak Pesten lakni. Ebből a lakásból azonban nem lett semmi, de a nagymamáék mégiscsak föladták a szegedi lakást, és más lehetőség híján bezúdulnak

a Horvaiékhoz, akik kaptak egy gyönyörű három szobás lakást az Újlipótvárosban. A nagybátyám mikor visszajött a Szovjetunióból, azt hiszem szinte azonnal színigazgató lett. Nagyon fiatalon. Előbb az Úttörő, aztán a Madách Színházban. Tehát ő teljesen ráállt a karrierre, a nagymamáék pedig ezt teljes mértékben kiszolgálták. Nagymama vezette a háztartást és felnevelte a két unokát. A szüleim viszont ottmaradtak nagymama nélkül, aki addig tényleg nagyon sokat segített, lelkileg és fizikailag egyaránt.

Amikor felköltöztünk Pestre – ezt anyu mesélte –, azt mondta az apu, hogy most aztán nincs mese, el kell menned dolgozni. Akkor az anyu segítséget kért az öccsétől, aki bevitte őt a Szinkronfilmstúdióba gépírónak. De nem mondta meg, hogy a nővéréről van szó. Beültették anyut egy irodába, és egész nap, majd beszakadt a háta, gépelt. Ráadásul ez Zuglóban volt, és mi Újpesten laktunk. Még most se egyszerű Újpestről átmenni Zuglóba, de akkor embertelen volt. Nem csoda, hogy az anyám teljesen lerobbant ettől. Egyrészt életében nem dolgozott, másrészt belekerült egy elég ronda lakásba, egy bizonytalan élethelyzetbe, és minden reggel át kellett buszozni vagy villamosozni Zuglóba, ott keményen ledolgozni a nyolc órát, és vissza. Ez fél évig ment így.

A húgomra közben különböző nénik vigyáztak. Eljöttek érte reggel és érte kellett menni este. Volt olyan hely, ahova én is be voltam fizetve. Odamentem délben, ott ebédeltem és aztán értünk jöttek, vagy én vittem haza Katit. Az anyám próbálta a háztartást valahogy vinni, úgy, hogy mindig fölveszt valakit. Ez teljesen visszas dolog volt, hogy egy szegény asszony, mint az anyám, fölveszt a másik szegény asszonyt, hogy főzzön, vagy vigyázzon a gyerekekre. Végül is valahogy meg akarta oldani. De nem sikerült, és a húgom tulajdonképpen rám maradt. Apám testvére, Erzsike néni emlegette is később, hogy én megmondtam a szüleidnek, hogy aztán ne hogy pesztrát csináljatok a Verából! Viszont nem emlékszem, hogy haragudtam volna, vagy hogy sokalltam volna. Ha sokalltam is, nagyon mélyen el lehet ásva, mert nem emlékszem rá.

Fél év után az apu bevitte anyut az Izzóba, ami sokkal közelebb volt a lakásunkhoz. Az Izzóban anyu először valamilyen osztályadminisztrátor volt, utána pedig az Izzó című újságban lett adminisztrátor. De nem voltak elhatárolva a feladatok, tehát ő is mehetett és interjúzhatott, meg cikket írhatott. Ez anyám életének körülbelül olyan gyönyörű korszaka volt, mint amikor a pártban a Makarenkó Ifjúsági Kultúrcsoportot szervezte. Írta a cikkeket a munkaversenyéről meg mindenről, és nagyon lelkes volt. Állandóan későn jött haza, mert tördelni vannak a nyomdában, meg lapzártá van, meg minden. Olyankor az apám anyánk helyett anyánk volt, és csinált nekünk vacsorát, megettetett.

Nagyon rossz volt akkor az ellátás. Nem lehetett vajat venni, nem volt tojás, folyton juhtúrót ettünk, mert azt lehetett kapni. És ott voltunk egy kis lakásban, ahol volt egy vécé és egy lavór, a mosást kiadtuk, mert nem volt hol mosni, tehát az egy nagyon zűrös időszak volt. Horvaiék azt mondták, hogy átmehetünk fürdeni hozzájuk, mert a Margit-szigeti meleg vizet átvezették az újlipótvárosi lakásokba, tehát ott volt melegvíz. De én egyszer se voltam ott fürdeni.

Anyám a családfában így írt az akkori magukról: „*Klára újságíró, meseíró. Az Egyesült Izzó lapjánál munkatárs, ezt a munkát rendkívüli örömmel végezte, mivel képességeit itt tudta a legjobban kifejteni, ezért elismerésben volt bőven része. Meséit közölte a Nők Lapja meserovata, és az Úttörőszövetség lapja, a Kisdobos. Ez utóbbi gyereknovelláit is közölte. Írt két-három gyermekregényt, és felnőtteknek szóló novellát, de nem tudta közzétenni. Férje Szöllős László*

elektrotechnikus, mérnöki beosztásban, Egyesült Izzóban. Nagyon tehetséges a szakmájában, ez osztályvezetője megállapítása. Bárha nem csak műszaki vonalon, ahol számos új ötlete, újítása nyert elismerésre, érdekelte az irodalom, költészet, ifjabb korában maga is írt verseket.”

Mikor felköltöztünk, akkor én már nyolcadikos voltam, és aránylag jó tanulmányi eredménnyel jöttem át Újpestre. Sajnos év közben, ezért egy teljesen kialakult közösségbe, egy vadidegen osztályba csöppentem bele. Az ottani proletár környezet teljesen idegen volt tőlem, és nagyon meg voltam döbbenve az iskolától. Mert a Gyakorlóban majdnem olyan rend volt, mint ahogy az az Abigélben le van írva. Itt pedig a gyerekek földobálták a lámpára a tornaruhákat, és üvöltöztek óra közben. Teljesen kész voltam. Nem tudtam hova tenni se magam, se a világot. Ennek ellenére egy-két barátnőm akadt, például Pásztor Erzsébet későbbi színésznővel együtt jártam. Meg Balázs Klárával, aki kötöttáru tervező lett, találkoztam vele később, mikor kiállítása volt. Velük próbáltam barátkozni, főleg a Klárával. De nagyon-nagyon lepusztult voltam, úgy emlékszem, hogy nem volt igazán rendes holmim. Ebédre anyámék befizettek az Izzóba, iskola után odamentem, megebédeltem és eljöttem. Nagyon jó kaja volt ott az ötvenes években, mert a proletárok megkapták a rendes étkezést.

Mikor vége volt az évnek és ballagtunk, mindenki térdig könnyben ült, és én nem értettem, hogy mit bögnek, miért kell ezért sírni. Akkoriban nem volt olyan egyszerű gimnáziumba iratkozni, de én jelentkeztem ott Újpesten a Kanizsai Dorottya Gimnáziumba. Év végén viszont bejelentették, hogy lehet orosz tagozatra jelentkezni Budára. Nagyon fellelkesültem, mert az én nagy példaképem, a nagybátyám a Szovjetunióban tanult. Úgy gondoltam, hogy ez az élet perspektívája. Megtanulni oroszul és kimenni tanulni a Szovjetunióba. Az átiratkozáshoz szülői bejegyzés kellett. Megkérdeztem az apámat, hogy elmehetek-e, azt mondta, persze. Csináljak, amit akarok. Az, hogy az az iskola Budán van, hogy fogok oda átjárni, hogy egy óra az út oda, egy óra vissza, mindegy. Csinálja, ha akarja.

Ez az iskola Budán a Jurányi utcában volt, a Hámán Kató Gimnázium, orosz tagozattal. Lányiskola volt, és az ottani lányok főleg káderlányok voltak, akik nagyrészt általánosba is együtt jártak. Ott egyetlen lánnyal sikerült összehaverkodnom, de ő is inkább csak eltűrte, hogy lógjak rajta. Én egy szegény, majdhogynem toprongyos újpesti lány voltam, aki órákat utazott az iskolába, aki nem tudott sehova menni délután, nem volt pénze, soha sehova nem hívták meg, és ő se tudott meghívni senkit sehova.

Nekünk akkoriban meglehetősen zilált családi életünk volt, és a szüleim vagy nem kerestek annyi pénzt, hogy meg lehessen élni, vagy nem osztották be jól. Én a gimnázium alatt a Horvaiéknál ebédeltem, ahol a nagymamám is lakott, és a nagybátyám felesége adott nekem időnként ruhákat. Úgy emlékszem, hogy meglehetősen nagy nélkülözésben éltünk akkor. És a szüleim valahogy nem találták a helyüket, nem tudtak beilleszkedni. Amúgy sem voltak nagyon ügyesek a beilleszkedésben. Az anyám ugyan megtalálta a hivatását az újságírásban, az apám pedig akkoriban sokat fotózott, és járt a nővéréhez, Erzsikéhez, aki Éva lányával a Szerb utcában lakott.

Én még mindig teljesen identitás nélküli voltam. Túl sok változás volt körülöttem, és a szüleimnek az elzárkózó magatartása sem könnyítette meg, hogy esetleg más módon tudjak kapcsolatokat kiépíteni és találni. Az iskolában kilógtam a sorból. Tulajdonképpen azóta kilógtam a sorból, mióta a zsidó iskolát államosították. Állandóan kerestem a helyemet. És minden szabadidőmet a húgommal töltöttem, akit nagyon elkényeztettek, én voltam egyedül következetes vele. Ő óvodába

járt már – az Izzónak volt bölcsődéje, óvodája, sőt úgy volt megszervezve, hogy mivel ott több műszakban dolgoztak, majdnem nonstop óvoda és bölcsőde volt –, nem kellett egész nap vele lennem, de nagyon sokszor rám volt bízva. Például ha beteg volt, akkor ki maradjon otthon? A Vera. Mindennek az lett az eredménye, hogy fokról fokra leromlott a tanulmányi eredményem, és mire az egyetemi felvételre került volna a sor, nekem már nem voltak rendes érdemjegyeim. Ráadásul nem is voltam úgy felkészülve, ahogy egy egyetemi felvételre felkészülnek.

Felvételiztem ugyan az ELTE újságíró szakára, de nem vettek föl. Volt 1200 jelentkező 12 helyre, hát még a protekcióknak se volt elég hely. De nekem tévedés volt ez az újságírás. Lehet, hogy a mamám lelkesedése volt, ami ezt táplálta, meg olvastam is valami lányregényt, ha jól emlékszem, az volt a címe, hogy Riporter kisasszony. A szüleim amúgy különösebben nem beszéltek meg velem a pályaválasztásomat, meg semmit sem. Csak megkérdezte az apám, hogy mi akarok lenni, vagy hogy gondolom, és én mondtam, hogy újságíró. Erre azt mondta: nem gondoltam, hogy a könnyebb utat választod. De nem magyarázta meg, hogy miért találja ezt könnyebb útnak, vagy egyáltalán mi a véleménye erről.

Abban az időben, mikor középiskolás voltam sokat kirándultam az apámmal. Ez nagyon-nagyon jó volt, nagyon szép emlék. Bejártuk a budai hegyeket, jöttünk-mentünk, megismertem minden jelzett utat. Az anyu meg úgy érezte, hogy kimaradt valamiből, de hát Kátival, a húgommal kiskorában még nem lehetett olyan nagyokat menni, mint amennyit mi mentünk az apuval. Néhányszor túráztunk négyesben is, és erről így írt anyám a családfájában: *„Vera és apja elég jóban voltak. Szép szimpátia volt közöttük. Sokszor vették vállukra a hátizsákot és indultak nagy túrákra a budai hegyekbe. Később én is, Kati is indultunk ezekre. Nagy öröm, boldogság volt: Kati apja nyakában trónolt, mi Verával előttük masíroztunk énekelve: Te álomszuszék ébredj, hasadra süt a nap, nem látod, nem hallod a kakukkokat.”* Nem hiszem, hogy az apám valaha is annyira közel került volna a húgomhoz, mint hozzám. Visszagondolva az akkori időkre, nem is emlékszem, hogy miről beszélgettünk, csak az maradt meg, hogy jó volt.

Miután nem vettek fel az egyetemre, szinte természetesnek tűnt, hogy az Izzóba menjek dolgozni. Mivel apám is ott dolgozott, anyám is, és volt ismeretségük is. De apám azt mondta, hogy ő nem fog külön segíteni abban, hogy jó helyem legyen, vagy többet fizessenek. Bedob a mélyvízbe, tapasztaljam meg, hogy milyen az élet. Tulajdonképpen ez nem volt egy nagyon kedves dolog, de ha ezt nem csinálja, akkor lehet, hogy nem találkozunk Ferivel, a leendő férjemmel. Azonkívül nekem az a munka valóban nagy tapasztalat volt.

Először fölkerültem a fénycsőgyártásba. Az Egyesült Izzóban volt egy hatalmas, három emeletes nagy gyárépület, az Audion, és ott minden szinten mást gyártottak. A harmadik emeleten gyártották a fénycsöveket. Akkoriban nem volt még automatizálva, mint most. Nagy gépek voltak, úgynevezett vákumszivattyúk, ahol egy ponton berakták a fénycsöveket, amik belül körbe jártak, és különböző műveletek hajtottak végre rajtuk. Teljesen zárt és iszonyatosan forró munkahely volt. Hatalmas nagy üveglablakok voltak, amiket nem lehetett kinyitni, mert a fénycsövek izzítása, az üvegalapra szerelt szerkezetek összeforrasztása a búrával nagy nyílt gázlángokkal történt. Képzeltető, hogy micsoda hőség van ott, ahol megolvad az üveg. A meleg ellen kristályvizet kaptunk, sózott kristályvizet, az volt a védőital. A munkafolyamat végén ki kellett szedni a gépből a tűzforró fénycsöveket. Egyszer-kétszer próbálták velem is végeztetni ezt – azbeszt kesztyűvel kellett megfogni, és az előre odakészített lukacsos gördülő állványba belepakolni –, de a

fénycsövek borzalmas forróak voltak, a gép is nagyon meleg volt, úgyhogy többször megszedültem, így balesetveszélyes volt, hogy ott dolgozzam.

Akkor leültettek a gép mellé, ahol két U alakú tartó állt egymással szemben, és két lány ült a két végén. Itt is nagyon meleg volt, de nem annyira, és ültünk, nem álltunk szorosan a gép mellett. A munka az volt, hogy a fénycsövek még nem voltak lehegesztve, két-két drótszál lógott ki a végükön, és azt szét kellett hajlítani, hogy majd az érintkezés a gépben meglegyen. Ott ültünk, föl kellett venni a nyers fénycsöveket, föltenni az állványra, és széthajlítani a drótokat. Én körülbelül fél óra múlva azt hittem, hogy meghalok. Ez a mozdulat hihetetlenül monoton és fárasztó volt, de aztán mégiscsak csinálja az ember. Nagyon tanulságos volt, hogy milyen nehéz a fizikai munka, pláne melegben. Ezután beosztottak csomagolni. A fénycsövekhez tartoztak olyan kis dugószerű fénycsőgyújtók – ezeket is ott gyártották –, ezeket huszonötösével egy dobozba kellett pakolni, aztán a kis dobozokat egy nagy dobozba, aztán leragasztani. Ez tíz méterrel arrébb volt a géptől, szóval ez valahogy könnyebb munka volt.

És ekkor jött a nagy kaland. Valamikor 1956 februárjában a Remix gyár nem szállított valami alkatrészt a fénycsőgyártásnak, és akkor szétszórták a népet. Engem levittek a rádiócsőgyártásba, ami az első emeleten volt. Ott is hasonló gépek működtek, mint a fénycsőgyártásban, csak arányosan kisebbek voltak, és kevésbé melegek, mert a rádiócső kisebb helyet igényelt. Rendkívül érdekesnek találtam, hogy a hatalmas nagy csarnok után ott laza léckerítéssel voltak a munkahelyek elkerítve egymástól. Ebben a nagy műhelyben odavittek, ahol a Feri dolgozott mint műszerész, és ez még semmi, hanem fogott a művezető, odavitt Ferihez, és azt mondta, hogy Feri kérem, tanítsa be ezt a kislányt.

Feri erre úgy emlékszik vissza, hogy „hozzávágtak egy nyifánca kis csajt”. Valóban, nagyon vékony voltam, és nem néztem ki annyi idősnek, amennyi vagyok. Meg is kérdezte, hogy az általános iskola elvégzése után kerültem-e oda, és mondtam, hogy ó nem, érettségi után. Meglepődött, hogy jó, ez egy 18 éves lány. Az olyan munkahely volt, ahol a kész rádiócsöveket föl kellett rakni egy állványra, és meg kellett várni, hogy mi fog velük történni, mert ami hibás volt, az villogott. Feri megmutatta, hogy hogy kell fölrakni a rádiócsöveket, és akkor elkezdtünk játszani. Ő javasolta, hogy mindegyikünk mond egy verssort, vagy egy versrészletet, és a másik kitalálja, hogy ki írta. Ekkor ő kétszer is jól leégetett engem, de azért nem maradtam adós, mert egy-két költőből meg ő nem volt olyan képzett, mint én. Úgyhogy így kölcsönösen levizsgáztattuk egymást. Akkor én azt gondoltam, hogy húha, ez tényleg egy szimpatikus fiatalember, de hát 27 éves – én ugye mint egy „nyifánca csaj”, akit 14 évesnek néznek –, és biztosan van valakije.

Néhány hét múlva visszakerültem a fénycsőgyártásba, de akkor egyszer csak megjelent Feri ebédidőben, és hozta a Cyranót, mert hogy én azt még nem olvastam. Így kezdődött a kapcsolatunk. Emlékszem, az első együtt töltött színházi esténk 1956. március 10-én volt, amikor a Csárdáskirálynőt néztük meg. Az egy nagyon híres, klasszikus előadás volt, Honty Hannával és Feleki Kamillal, és nem lehetett rá jegyet kapni. Feri megkérdezte, hogy: Láta már a Csárdáskirálynőt? (Eleinte magázódtunk, majd később pertut ittunk szép szabályosan, és csak azután tegeződtünk. Hát az nem úgy volt régen, hogy tegeződünk mindjárt.) Mondtam, hogy nem, nem tudtam még jegyet szerezni. Erre ő szerzett két jegyet.

Később a fénycsőgyártásból lehelyeztek a rádiócsőgyártásba, ahol megint többféle gépnél dolgoztam, és akkor már köztudott volt, hogy együtt járunk a Ferivel. Őneki tüneményes dolgai

voltak. Én két műszakban dolgoztam, és ő akkor már technikumba járt ott Újpesten – ahova ha délelőtti voltam, délután gyakran elkísértem őt –, és vagy éjjeli műszakra osztották be, vagy nappali normál műszakra, héttől négyig. Amikor befejezte a műszakot, még iskola előtt följött hozzám, és emlékszem, hogy szaladt felém egy fagyalattal. Még most se tudom, honnan szedte. Vagy hozott például görögdinnyét, meg kovászos uborkát, mert hisz őrült melegben, 45 fokban dolgoztunk.

Általános irigykedés vett körül, mert az Audion-ban 800 nő volt és 40 műszerész – akiknek ezért nagyon jó dolguk volt –, és akkor ez a nőtlen fiatalember pont ezt a „nyifánca kis csajt” szemelte ki magának. Amiben azért az is szempont volt, hogy ez a „nyifánca kis csaj” zsidó. Mert Feri nem tudta elképzelni, hogy ne zsidó lánnyal házasodjon meg. Nem is annyira a személy miatt, hanem a családok egymáshoz való viszonyától tartott, akik nem fogják elfogadni a másikat, és ez állandó konfliktusforrás lesz. Olyan mondása volt, hogy ha egy lakatlan szigeten lennénk, akkor két ember megértheti egymást, de mivel társadalomban kell élni, át kell gondolni a dolgokat.

Tehát együtt jártunk, és rengeteget beszélgettünk, amit közel 51 éves együttélésünk alatt sem hagytunk abba. Így hamarosan megismertem Feri addigi élettörténetét. Ő nagykanizsai volt, és 15 évesen deportálták Auschwitzba. Onnan egy év múlva sebesülten szabadult fel. Mind az édesapja, mind az édesanyja túlélte a rémségeket. Hazatérte után nem sokára kapcsolatba került a cionista mozgalommal és Izrael függetlenségi háborúja idején már az Országban volt, ahol részt vett a harcokban. Három év múlva hazatért, elhelyezkedett az Egyesült Izzóban, és jelentkezett az ipari technikum esti tagozatára. Tanulmányait megakasztotta a Magyar Néphadseregnél eltöltött két éves katonáskodás, ami alatt nagy hasznát vette a lágerben szerzett tapasztalatainak és az izraeli hadseregben történt kiképzésének. Beszélgetéseink során láttam, hogy élettapasztalatban nem csak a meglévő nyolc év van köztünk, hanem sokkal több.

A szüleim az üzemi étteremben ismerkedtek meg Ferivel, ahol Feri, mivel csak kétszer egy héten borotválkozott, jó szőrösen megjelent, és akkor a mamám odasúgta nekem, hogy unser eins, közülünk való. Tehát nagyon örültek, hogy egy zsidó fiúval kezdek járni, bár ők azért semmit nem tettek, hogy ez így alakuljon. Merthogy ők felvilágosultak.

1956 augusztusában volt egy nagy közös vállalati kirándulás Fonyódra, és ott beszéltük meg Ferivel a házasodást. Aztán levitt Nagykanizsára a szüleinek bemutatni, ahol az anyósom tárt karra fogadott, és azt mondta, drága kislányom, de örülök, hogy megismerlek. Hát ez nagyon jó volt. Az anyósom aztán végig a lehetőségek szerint nagyon jó anyós volt. Próbált anyám helyett anyám lenni, de nem vitte túlzásba. Rendkívül nagy érdeme volt, hogy soha egyetlen bíráló szót nem tett a családomra. Hihetetlenül intelligens asszony volt.

Amikor már kialakult, hogy jó lenne összeházasodni, akkor Feri megtudta, hogy van az Izzónak valahol Újpesten egy raktárépülete, amit nem használnak. Ezt odaadnák több fiatal házaspárnak, akik önerőből egy-egy részt átalakíthatnának belőle lakásnak. Na rögtön jelentkezett erre, de azt mondták, hogy csak házaspárok kaphatják meg. Ezért aztán gyorsan összeházasodtunk, hogy ez ne jelentsen akadályt. Mert Feri albérletben lakott, én az anyuéknál, ahol két egybenyíló szoba volt és a húgommal voltam egy szobában, tehát olyan túl sok lehetőség nem volt arra, hogy Feri is odaköltözzön.

Október 13-án megesküdtünk. Tanácsnál, az én tanúm Horvai Pista volt. Nem volt templomi esküvő. Én nem is tartottam szükségesnek az egyházi esküvőt, Feri se szorgalmazta, de lehet, hogy elmentem volna, ha azt mondja, hogy csináljuk meg. Az esküvő után elmentünk három-négy napra nászútra a csúcshegyi turistaházba. Ez nagyon-nagyon jópofa volt, teljesen turista alapon, hátizsákkal voltunk nászúton. Nem volt még fűtés a turistaházban, emlékszem, hogy gallyakat szedtünk az erdőben, és mi fűtöttünk be a kis vaskályhába. Azután én otthon maradtam lakni anyuékkel, és időnként el lehetett menni Feri albérletébe, mert akik kiadták a szobát, azok elmentek vidékre.

Közben 1956 augusztusában már nagyon buzgott a közélet. Ment a Petőfi Kör, és mindenféle megmozdulások voltak. Anyám és az egész szerkesztőség mind járt a Petőfi körbe. Mondtam egyszer Ferinek, hogy ne menjünk el mi is? Mi oda nem megyünk, mondta. Ha nem megyünk, nem megyünk, gondoltam, annyira nem érdekelt a dolog. Szerelmes fiatal lány voltam, hát számított a Petőfi Kör? Menjünk akkor sétálni, menjünk moziba meg színházba.

Feri tisztán látta az egészszet, őt nem vakította el az a mozgalom, amit az értelmiség csinált 1956 tavaszától. Akkoriban jelentek meg újságcikkek például Tardos Tibor tollából. Ma már nevetséges, hogy veszélyes volt megírni azt, hogy a gyári munkásnő nem is olyan boldog, mert albérletben lakik és kevés a fizetése. Tulajdonképpen semmi különöset, csak olyan kis szociológiai riportokat írtak, ami megcáfolta azt a nagy össznépi boldogságot, amit a hivatalos sajtó próbált sugallni. És teljesen jól emlékszem, hogy azt mondta a Feri: Tardost be fogják csukni. Senki sem akarta elhinni. Már mért csuknák be? Aztán, úgy tudom, becsukták.

A forradalom alatt volt, hogy dolgoztunk, volt, hogy nem, már nem is tudom, azt hiszem sztrájk volt. De mi nem vettünk részt semmiben. Engem különösebben nem is érdekelt az események, Feri pedig nem tartotta szükségesnek, hogy bármilyen módon a magyar politikai életbe bekapcsolódjon, vagy hogy bármilyen véleményt nyilvánítson. Nem tartotta saját ügyének. És nem akart fegyvert fogni az oroszok ellen sem, mert őt az oroszok szabadították fel. Többször hívták mind a két oldalról, hogy mint kiképzett katona jöjjön, de nem ment.

Közben 1956-ban apámat feketelistára tették. Őt 1953-ban rehabilitálták, de nem tudom, hogy akkor visszalépett-e a pártba. Lehet, hogy nem is lehetett nem visszalépni. De nagyon nem érdekelte az egész. 1956-ban aztán csináltak az Izzóban egy feketelistát, hogy ki a zsidó, meg ki a kommunista. Szerintem akkor kezdett érlelődni az apámban, hogy ebből az országból végleg el kell menni. Pedig az Izzóban annyira megbecsült volt, hogy 1956-ban, amikor ott legyártották az első, tévéhez való csöveket, akkor azt hiszem öt embernek adtak ki egy-egy készletet, hogy rakja össze, és az egyik az apám volt. Így lett nekünk az első televíziók egyike, egy fekete-fehér készülék.

November 4-én hallottuk, hogy jönnek végig a Váci úton az orosz tankok. Lerohant mindenki a pincébe, hogy jön a háború. A pincében körbe a fal mellett voltak a lakók, lehoztak matracokat, és mivel Feri nem volt a házban lakónak bejelentve, amikor már mindenki lefeküdt, akkor mi valami hullámpapírra valamilyen matracot vagy mit tettünk, és ott aludtunk a pince közepén.

Jöttek a tankok, odaállt az egyik a ház elé, és kaptunk 18 belövést. Az egyik a házmesterlakást érte, ami szomszédos volt a légópincével, a másik belövés pedig a vízfővezetékét, és ömlött a víz. Feri egy fehér lepedővel meg a házmesterrel kiment a ház elé, mert kint volt a ház előtt a főcsap. Ott valahogy szóba elegyedtek az oroszokkal, akik megengedték, hogy a vízcsapot elzárják. A

házon belül is próbálta elzárni Feri a vizet, mert neki volt egyedül csizmája az egész csapatban. Még Izraelből úgy jött vissza, csizmástul.

Az oroszok azt mondták, hogy azért kaptuk a belövéseket, mert kilőttek a házból. Feriék mondták, hogy de hisz mindenki a pincében van, de aztán később az apám meg Feri fölmentek a padlásra, mert oda mutogattak az oroszok, és valóban találtak ott eldobott fegyvereket. A házunk olyan volt, hogy a lépcsőházba elől-hátul bejárat volt, és akkor még nem volt szokás, hogy minden kaput zárnak. Tehát bárki bejöhetett, felmehetett a padlásra és lövöldözhetett.

Feri néha fölkúszott a lakásba is. A mi konyhánk, vagyis a szüleim konyhája egy keskeny kis helyiség volt, nagy ablakkal, és az oroszok ahol mozgást láttak, oda lőttek. Feri Izraelben mindenre kiképezték, tudta, hogy kell fedeznie magát. Hason fekve begyújtotta a gázt, ami étel otthon volt, azt megfőzte, és lehozta nekünk a pincébe.

Amikor már lehetett, akkor bementünk a városba gyalog – mert nem volt semmilyen más lehetőség, de visszafele azt hiszem felkapaszkodtunk valami teherautóra –, hogy megnézzük, a gyér rokonságunkból ki van meg. Mindenki megvolt. Körbejártuk a várost, a Rákóczi út, a Körút totál össze volt lövöldözve, a Corvin köz romos volt, mintha bombázták volna Pestet. Egyszer át kellett szaladni az úton – még akkor tartottak a harcok –, emlékszem, hogy álltunk a Rákóczi út egyik oldalán, és hallottuk a gépfegyver hangokat. Egyszer csak elhallgatott, és Feri azt mondta, most szaladjunk. Szaladtunk. Mondom, honnan tudta, hogy most lehet szaladni? Azt mondja, mert most cserélik a tölténytárat. Egyszer a Nyugatinál voltunk, ott kanyarodott ki a 49-es villamos, ami lassan haladt a kanyarban. Nem voltak még ezek az automata ajtók, bárhova föl lehetett ugrani menet közben, és egyszer csak azt mondja Feri, na gyere, föllökött a villamosra, és ő is utánam ugrott. Mondom: mi van? Azt mondja, látom, hogy amott szedik össze az embereket az oroszok teherautóval. Mert nekik produkálni kellett foglyokat, akiket elkaptak. Feri hihetetlenül éles szemű volt, és remekül feltalálta magát az ilyen helyzetekben. Azt szoktam mondani, hogy amikor havária, vagyis valami rendkívüli baj van, akkor ő az elemében van. Azonnal kapcsolt, azonnal tudta, mit kell csinálni.

Az Izzóban lassan újra megindult az élet, de szó se volt arról, hogy bárki foglalkozzon azzal, kapunk-e a raktárépületben lakást, vagy nem. És akkor történt, hogy ennek a lakásnak a lakói, Mátéék – aki a férjem nagybátyja volt –, azt mondta Ferinek, hogy gyertek és lakjatok itt, mert mi elmegyünk. Elmentek a családjával, Angliában telepedtek le, mi pedig beköltöztünk ebbe a két és fél szobás, csodálatos Duna parti lakásba. De nem utalták volna ki nekünk, mert akkor nagyon szigorú szabályok voltak, és egy házaspár nem kaphatott ilyen nagy lakást. Ráadásul a lakásra már más is szemet vetett. Valaki ajánlott egy idős ügyvédet, akinek kapcsolatai voltak. Ferinek a végtelenül kevés fizetéséből volt 3000 forint megtakarított pénze, ami csoda volt, de ő gondosan igyekezett mindig, hogy legyen egy kis tartalék. Ezt a pénzt odaadta az ügyvédnek, valamint felköltöztek a lakásba az anyósoméék is Nagykanizsáról, és mivel így már jogosultak voltunk, az ügyvéd elintézte, hogy ne a másik igénylő, hanem mi kapjuk meg a lakást.

Az anyósoméék azért is jöttek fel, mert őket 1956-ban megfenyegették. Részben mint zsidókat, részben az anyósom korábban ülnök volt, és részt vett olyan perekben, ahol elítéltek embereket. 1956-ban aztán kinyíltak a börtönök. Anyósoméék földszintes házban laktak Kanizsán és a szekrényeket az ablak elé tolták, mert féltek, hogy be fognak löni.

Összeköltöztünk tehát anyósomékkal. Bár mindenki sejtette, hogy az együttélés esetleg nem lesz teljesen felhőtlen, meg alkalmazkodni kell, és én tettem is egy bátortalan megjegyzést, hogy nem szeretnék összeköltözni, de a többiek leszavaztak. Más ötletem nem volt ugyanis, hogy akkor mi legyen. Én nem csak a világ dolgaiban voltam tájékozatlan, de végtelenül gyakorlatiatlan is voltam, és koromhoz képest sem voltam elég fejlett. Feri úgy mondta, hogy biztató kezdemény voltam. De mivel a szüleim sem voltak tisztában azzal, hogy mi folyik körülöttük, és nem tudtak igazán sem beilleszkedni, sem valahogy zöldágra vergődni a problémáikkal, akkor honnan tudtam volna én tapasztalatokat szerezni? Azonkívül nem voltam előkészítve, mint háziasszony sem. Abszolút nem érzékelttem, hogy nekem vajon milyen kötelességeim vannak. De az anyósom végtelen türelemmel tanítgatott. Szerintem időnként a haja szála égnek állt attól, amit csináltam, de nagy türelemmel tanított, és nagyon áldozatkészen vezette a háztartást.

A férjem azt mondta, hogy a nagyobbik szobát adjuk a szülőknek, és mi leszünk a kisebbikben. A félszoba meg ki volt adva albérlőnek anyagi okokból. Mert mindenki nagyon keveset keresett. Az anyósom meg az apósom, akik párttagok voltak, nem azokhoz tartoztak, akik ezt arra használják, hogy jó állásokba kerüljenek és megszédjék magukat. Ők egyszerű, lelkes párttagok voltak. Feljőve Pestre az anyósom elhelyezkedett a Vasedénynél mint leltárellenőr. Az apósom kis ideig visszament péknek, de az ő korában ez rettenetesen megerőltető volt, úgyhogy egy ismerős segítségével bekerült a Chinoinba, ahol azt hiszem rendész lett. És mind a ketten küzdöttek, dolgoztak, hogy jogosultak legyenek nyugdíjra.

A lakásban régi faragott antik bútorok maradtak, amelyekre Mátéék egy másik rokona igényt is tartott, csak nem akarta elvinni, mert neki is útban voltak. Emiatt rengeteget pakolgattunk. Az anyósomé is a berendezésükkel jöttek, meg egy szívességből felhozott zongorával, ami a szoba közepén állt nem tudom meddig, de aztán elvitték. Amikor aztán terhes lettem, és még mindig itt voltak a kisebbik szobában a bútorok, magasra fölhalmozva, akkor azt mondtuk, hogy most aztán elég, ebbe a porhalmazba nem lehet behozni egy gyereket, és akkor a rokon nagy nehezen elvitte. Itt maradt egy festett gyerekszobabútor, és a konyhában maradt egy régi konyhaberendezés, úgyhogy csupa használt holmi között éltünk. Tehát az abszolút kimaradt az életemből, hogy én fészket rakok.

Úgy éltem, mint egy gondosan ellátott gyerek. Ez egyrészt nagyon jó volt, mert bekerültem egy családba, ami nagy élmény volt. Itt foglalkoztak azzal, hogy mi van velem. Persze ennek előnyével, és hátrányával. Mert az is igaz, hogy attól az időtől kezdve, amikor dolgozni kezdtem, egészen a házasság előttig hazaadtam a fizetésemből egy összeget, és azután egészen lázas agytevékenységgel próbáltam beosztani azt a kis pénzt, ami maradt. Mert majdnem semmim nem volt. Állandóan fontossági sorrendekben gondolkoztam, hogy előbb blúz vagy szoknya, vagy harisnya vagy cipő, és próbáltam egy kicsit magamhoz térni. Ez a fejlődési stádium az összeköltözéskor leblokkolt, mert az volt a közmegegyezés, hogy a pénz legyen összedobva, és közös a háztartás. Megmagyarázták, hogy ez így a legcélszerűbb, mert együtt főzünk, együtt fizetjük a rezsit.

Egyik nagy előnye volt annak, hogy együtt laktunk, hogy az anyósomé nem olyanok voltak, mint a szüleim. Ők társadalmi életet éltek, barátokat fogadtak, kártyáztak, sőt Nagykanizsáról följöttek régi barátok, akik itt is aludtak, már nem is tudom hol, lehet, hogy a földön. Tehát a nagyszoba volt a társadalmi központ, mi meg visszahúzódtunk a kishálóba. Később sajnos lett televízió, és nem

volt még fülhallgató, úgyhogy kénytelenek voltunk a televíziót hallgatni, ha akartuk, ha nem. Szerencsére akkor még fiatalok voltunk, és el tudtunk aludni a televízió hangja mellett is.

Eljött 1957 tavasza, amikor terhes lettem, és amikor az apám úgy gondolta, hogy alijázik. Máig sem tudom, hogy hogy képzelte? Hogy egyedül megy, vagy az anyuval meg a Katival? Mondtam neki, hogy nagypapa leszel, mire azt mondta, ne hogy azt hidd, hogy emiatt itt maradok. Ez a mondata utóbb egészen drámai fénybe került, mert 1957 július harmadikán elütötte egy teherautó, és szörnyethalt.

Tudom, hogy már csináltatott útlevélképet is. De én annyira el voltam foglalva azzal, hogy férjnél vagyok, terhes vagyok, még dolgoztam is az Izzóban, ahova reggel hatra jártunk, hogy nem ültem le vele megkérdezni, hogy hát hogy képezed ezt a kivándorlást? Talán nem is vettem komolyan. Akkoriban már nem volt olyan szoros a kapcsolatunk, mint régebben. Még amikor elkezdtem dolgozni, időnként együtt sétáltunk haza munka után. De aztán apám valahogy teljesen kívül maradt mindenben. Az az érzésem, hogy a háború után már nem tudta megtalálni önmagát. És a napi küzdelmekben valahogy elfásult, vagy magába fordult, nem tudom. Igazság szerint nem volt olyan a gondolkodásom, hogy azt mondjam neki, hogy hát mi van? Mondjad! Mert nekem se mondta ezt senki.

Apu meg egy kolléganője, aki terhes volt, munkaügyben jártak, ha jól tudom a MOM gyárban valamit elintézni. Álltak a járdaszigeten, teljesen szabályosan, és várták a villamost, amikor egy teherautó átjött a túlsó oldalról, és nekik ment. Az apunak akkora lélekjelenléte volt, hogy ellökte azt az asszonyt, aki meg is maradt, ő pedig felcsapódott valahogy a teherautó hűtőjére és azonnal halálos sérülést szenvedett.

Apuval sokszor tréfálkoztunk, azt mondtam neki, hogy „te zordon atya”. Aznap ebédidőben felmentem a munkahelyére, hogy találkozzunk. Már volt egy kis pocakom. Kérdeztem a kollégáit, hogy „zordon atyám itt van”? Mindenki elfordult, nem állt velem szóba. Nem tudtam, hogy mi van. Akkor már megtörtént a baleset, a kollégák már tudták, de senki se merte elmondani egy terhes anyának. Ahogy visszamentem a helyemre, hívott a művezető, és azt mondta: Vera, neked most semmin nem szabad felizgatnod magad! Nagyon rossz érzésem lett, és akkor azt mondta, hogy az apukáddal valami történt, menjél haza.

Nem laktunk messze, pár megálló villamossal. Egy nagy park volt a ház előtt. Mentem föl a parkban a házhoz, és emlékszem, próbáltam azt mondogatni magamban, hogy nem halt meg, nem halt meg. Hazaértem, az anyu már tudta, ült mint egy szobor, egy lesötétített szobában és teljesen kómában volt. Nem fizikailag, lelkiileg. És akkor hazajött a húgom az iskolából, én adtam neki enni, följött a rendőrség, hogy bejelentse, de akkor már tudtuk, hogy mi történt. Ez egyszerűen borzalmas volt.

Előkerült Horvai Pista, mert amikor valami volt, akkor ő jött, és mégiscsak segített, és Feri meg Pista intézték a temetést. Nem nagyon emlékszem a temetésre, valaki támogatott. Valószínűleg Ferinek volt valami dolga, mert egy darabig mentem csak vele, és azt hajtogatta, hogy az, ami ott van a koporsóban, az már nem az apu, nem ő az. És nem volt mindennapi teljesítmény, hogy apám tragikus halála után három nappal Feri kitűnőre érettségizett az ipari technikumban.

Aztán éltünk tovább. Én nagyon sokat sírtam, verseket írtam az apuhoz és zenét hallgattam, amiket ő szeretett. De valahogy az, hogy gyereket várok, az mégiscsak kihúzott ebből a nagy mélypontból. Anyu pedig beperelte az ÁFOR-t, mert a teherautó az ÁFOR gépkocsija volt, mégpedig később kiderült, hogy az illető, aki vezette, epilepsziás volt. Pillanatnyi eszméletvesztés, és kész. És ez az eset volt az, ami miatt azután kizárták az epilepsziásokat az autóvezetésből, mert addig ez nem volt kizáró tényező. És az ÁFOR kénytelen volt vállalni a kártérítést, úgyhogy kapott a húgom is valamilyen járadékot, meg az anyu is.

Anyámat egyébként 1956 után nem vették vissza a újsághoz. Felrótták neki, hogy a Petőfi Körbe járt, és ellenforradalmi tevékenységet folytatott. A legjobb vicc az, hogy a főnöknője vitte az egész társaságot a Petőfi körbe, és ő is ott volt. De anyu mindenáron az újsághoz akart visszakerülni, úgyhogy inkább nem dolgozott. Gondolom nem volt kedve ahhoz a munkához, a meleg üzemhez meg a fizikai munkához, amibe engem beleeresztettek annak idején. De ezt semmiképp nem rovom föl nekik, mert ez egy életre szóló tapasztalatot jelentett. Énnekem már nyavalyoghattak 30 fokban a későbbi irodai kolleganőim, hogy jaj de meleg van, mert én tudtam, hogy 45 fokban sokkal nagyobb meleg van, és akkor is dolgozni kell.

Tehát az anyu nem dolgozott, hanem háztartásbeli lett. Nagyon szeretett háztartásbeli lenni, bár az újságírást is szerette. Ha visszanezém a régi újságcikkeit, ő teljesen magáévá tette azt, hogy a munkaversenyre lelkesíti az embereket. Hősies cikkeket írt arról, hogy ez most ennyi százalékot ért el, az meg annyit, miközben tudom, hogy egyszer fölment a rádiócsőgyártásba beszélgetni, és hordágyon vitték onnan az orvosi rendelőbe – a műhely berendezéséhez tartoztak az odakészített hordágyak –, mert rosszul lett a melegtől.

Apu halála után azonban anyunak előbb-utóbb el kellett menni dolgozni. Végül kapott munkát az Izzóban, és még csak nem is a legrosszabbat. Nem termelőgép mellé tették, hanem ellenőrző pulthoz, a lámpagyártásba. De ott is meleg volt, meg két műszak, és ő borzasztóan küzdött a fizikai munkával. Tényleg gyenge fizikumú nő volt, és újabb és újabb beadványokkal próbálkozott a személyzeti osztályon, hogy tegyék vissza az újsághoz. Addig-addig, amíg oda azért nem, de áthelyezték irodába, mégpedig anyagkönyvelésbe. Az anyagkönyvelés monoton munka. Ott akkor már gépesítve volt, ami azt jelenti, hogy holeriten volt, olyan egyszerűbb számítógépen. De az anyu, saját maga szerint, ezt képtelen volt megtanulni, neki ez nem ment. Úgyhogy végül arra használták, hogy a bizonylatokat számsorrendbe rakja. Ettől függetlenül állandóan mártírnak érezte magát, hogy olyan munkahelyen van, ami az ő képességeinek nem felel meg. Végül is onnan ment aztán nyugdíjba, az anyagkönyvelésből, amit mindig rabszolgamunkának érzett.

1957 decemberében megszületett Laci fiam. Ekkoriban szülés után három hónapi szabadság járt, de amennyit az ember szülés előtt kivett, azt levonták belőle. És utána jött a bölcsőde. Ez olyan természetes volt akkor, amit ma már el se lehet képzelni. Én is úgy vettem, mint az élet törvényét: a gyerek megy bölcsődébe. Nem tudtam mást elképzelni. A bölcsődei hálózat ragyogóan ki volt építve, olyan nem létezett, mint most, hogy négy órakor jön akárki érte, mert kiteszik a gyereket. Annak a bölcsődének reggel hattól este hatig működni kellett. És volt olyan is, hogy szoptatási idő. Ez akkor volt, ha egy anya olyan gyárban dolgozott, ahol volt gyári bölcsőde, és akkor lemehetett fél órára megszojtatni a gyereket. De semmi más segítség nem volt, semmi az égvilágon.

A szomszédunkban lakott a kerületi főorvos, és ő elég közel hozzánk, a Terményforgalmi Vállalat bölcsődéjébe valahogy beprotezsálta a Lacit. Nekünk ezzel a bölcsődével tulajdonképpen szerencsénk volt, mert kicsi volt, nem sok személyes, nagyon higiénikus és szeretetteljes. Két kiugrott apáca dolgozott ott, akik tündérek voltak, nagyon-nagyon rendesek. Akkoriban a gyerek egy éves koráig – betegsége idején – egy évig lehetett kiírni az anyát betegállományba, később pedig fizetés nélküli szabadságra lehetett elengedni. És mi Lacival sokat jártunk orvoshoz. Mivel ez a szegény kisgyerek mindenféle megfázásokkal, kötőhártya- és fülgyulladásokkal védekezett az ellen, hogy a mamától elszakítsák, majdnem egy évig ki voltam írva betegállományba. De ehhez az kellett, hogy vigyem be a bölcsődébe, és ott betegítsem meg. Ez pocsék dolog volt.

Ezután nem mentem vissza az Izzóba, mert elképzelhetetlen volt már oda kijárni, és elegendő is lett. Egy idő múlva aztán megpróbáltam elhelyezkedni. Mint ahogy sok mindenben, ebben is nagyon tájékozatlan voltam. Valami ismerőse az anyósomnak szólt egy szövetkezetben, és én elmentem oda dolgozni, de kiderült, hogy ez egy fogyatékosok és betegek részére létrehozott szövetkezet. Úgynevezett védett munkahely, ahol mit tudom én, babákat varrtunk 200 forintért havonta. Ott voltam talán egy-két hónapig, amikor rádöbbsentem, hogy az a nagy protekció egy ilyen rossz helyre hozott be, úgyhogy sürgősen otthagytam. Be se volt írva a munkakönyvembe.

Akkor az anyósom, aki a Vasedény központban dolgozott, elintézte, hogy elmehettem eladónak egy Baross utcai Vasedény üzletbe. Ott én voltam egyedül fiatal, a többiek idősek voltak, ezért nagyon sokat kellett dolgoznom. Nehéz munka volt, de megint azt mondom, hogy nagyon jó tapasztalat volt, és nem bántam meg.

A boltban kilenckor nyitottunk, és legtöbbször én vittem bölcsődébe Lacit. Reggel először le kellett menni tejért, mert nem volt frizsider, viszont volt tejjegy. Akkoriban még nem is létezett frizsider. Mindennap főztünk szinte, hisz nem lehetett semmit elrakni. Vagy betehettük az ételt hideg vízbe reggeltől délig, vagy kivihettük a kamrába. Ugyan volt jégláda, de ahhoz kellett volna egy háztartási alkalmazott, vagy egy otthon élő asszony, aki lesi a jegest, és amikor az jön és kiabál, akkor leszalad a vödörrel. Hát az eléggé úri passzió volt. Tehát mindennap kaptunk fél liter vagy egy liter tejet, azt haza kellett hozni, fel kellett forralni, aztán összepakolni a gyereket, fölkapni, belökni a bölcsődébe, és futni a munkahelyre kilencre.

Egyszer csak azt mondta a Feri, hogy el kéne mennie a Műszaki Egyetemre, mert mint technikusnak, neki nem nő fő. Hát na jó, kezd el. De az örület volt! Feri a munka után rohant az iskolába, és este tízkor jött haza. Igaz, hogy az anyósom főzött, de hát én soha nem voltam egy atléta. Nyolc órát keményen ledolgoztam, úgy, hogy mi hordtuk be az árut a raktárba, mi csomagoltuk ki, mi vittük ki az üzletbe, mi tartottuk rendben az üzletet, mi adtunk el és mindent mi csináltunk. Én vittem postára a pénzt is, mert azt mindennap be kellett fizetni. Ötkor zártunk, akkor ott toporogtam, odaadták a pénzt, rohantam a postára, és én voltam az utolsó fél hatkor a bölcsődében, hacsak az anyósom el nem hozta a gyereket. Este hat volt, mire hazaértünk, mit lehet akkor még csinálni? Főztem Lacinak egy kis grízt, megfürdettük és lefektettük.

Minden szombat délután – akkor még nem volt szabad szombat, délelőtt dolgoztunk – takarítottuk a lakást az anyósommal, apósommal. Nem volt még porszívó, söprögettük a szőnyeget, meg vikseltük a padlót, törölgettük a port. Nem volt mosógép, kézzel mostunk, meg szereztünk egy mosónőt, aki fölvitte a szennyest a ház mosókonyhájába és ott kimosott. Ezt az anyósom szervezte, mert én teljesen el voltam kábulva a munka és a gyerek mellett. Laci gyakran volt

beteg, akkor rohanni vele az orvoshoz, ott sorba ülni, aztán itthon voltam, ápolni kellett, tehát olyan rettenetes sok dolgot nem bírtam csinálni. Különben is, nem voltam háztartáshoz szoktatva. Ahhoz, hogy beosszam az időmet. Rettentően fáradt és fáradékony voltam. Feri közben az egyetemre járt, ahol a félévi vizsgánál megvágták hál istennek matekból, és akkor abbahagyta az iskolát. De ezalatt én lefogytam valami tíz kilót. Mondjuk volt miből, de azért ez túlzás volt.

Körülbelül két és fél, három évig lehettem a Vasedény boltban. Azt mondta a vezetőnő, hogy elküldene engem vezetői tanfolyamra, mert elég fiatal vagyok, meg úgy látja, hogy menne nekem. Ő úgymint megy nyugdíjba, átadná a boltot. De énnekem ahhoz semmi kedvem nem volt, mert láttam, hogy milyen rettenetesen kell küzdeni. Hogy a nagykereskedelem nem azt küldi, amire szükség van. Hogy törötten jön az áru, de van egy kvóta, hogy mennyi lehet a törés, és ha nem azt teljesíti, akkor annak mindenféle hátránya van, szóval én erre nem éreztem magam alkalmasnak. Volt egy albérlőnk, aki az Autókerben volt árukönyvelő, és ő mondta, hogy ott keresnek árukönyvelőt. Akkor már olyan fáradt voltam, hogy én, aki mindig azt mondtam, hogy soha nem ülök íróasztal mellé, már csak azt kívántam, hogy adjanak valahol egy íróasztalt. És valamikor 1960-ban átmentem az Autókerbe árukönyvelőnek, majd 1960-61-ben elvégeztem egy közgazdasági kiegészítőt, mert az kellett az érettségi mellé.

Az Autókerben kézzel könyveltünk, ott nem volt még számítógép. Borzasztó egyszerű, monoton munka volt, ami normába ment, de nem norma szerint fizettek. 200 tételt kellett lekönyvelni egy nap, ami nekem nem ment. Feri azt mondta, hogy szerintem a többiek csak úgy bemondják a nagy tételeket, de én olyan nyuszi voltam, hogy soha nem mertem többet bemondani, mint amit lekönyveltem. Mert ott több ellenőr volt, meg ez fölment a központba, és én nem bírtam volna el, hogy megszégyenítsenek, mert öt tétellel többet írok be. Úgyhogy én nem voltam jó munkaerő, részben mert talán kicsit lassabban dolgoztam, részben pedig sokat hiányoztam, mert beteg volt a gyerek. És az orvos megtette, hogy ha Laci meggyógyult egy hét alatt, akkor is kiírt három hétre. Igaz, hogy fizetés nélkül, de legalább otthon voltam egy kicsit, és olyankor nagyon boldogok voltunk együtt.

Feri közben, azt hiszem 1962-ben, otthagya az Izzót, és elment a Beloianisz Híradástechnikai Gépgyárba. Az Izzóban próbálkozott, hogy kicsit előbbre menjen pénzben, mert nagyon keveset keresett. Volt valami 1600 forintos állás, amit megpályázott, és akkor a fejéhez vágták, hogy nem magának tartogatjuk az 1600 forintos állásokat. Ez nagyon érzékenyen érintette. Egyrészt mert semmi baj nem volt a munkájával, másrészt mert már technikus volt. Volt egy nagy „hátránya” Ferinek. Hogy ő nem lépett be sehova, tehát nem lépett be a pártba és nem tört pozícióra. Ebben teljesen egyetértettünk, én is így gondoltam. Egyáltalán nem akartunk belépni sehova, de különösen akkor nem, amikor a pártban nyilatkozatokat kellett tenni Izrael ellen. Azt képtelenek voltunk felvállalni. És nyilvánvaló volt, hogy ez az egész egy művi dolog. Feri azt szokta mondani, hogy a pártot néhány örült zsidón kívül senki nem veszi komolyan, mindenki próbál több-kevesebb hasznot húzni belőle.

Feri elment tehát a Beloianiszba, ahol idegenáru átvevő lett. Jöttek alkatrészek meg áruk a gyárba, és volt egy külön részleg, ahol bizonyos paraméterek szerint ellenőrizni kellett, hogy megfelelnek-e a szabványoknak. Ha jól emlékszem, akkor végzett el egy egy vagy kétéves minőségellenőrző tanfolyamot a Nehézipari Minisztériumban. Ez egy aránylag békés időszak volt az életünkben. Beiratkoztunk a Beloianiszba a turista szakkörbe, ami egy nagyon jól felszerelt szakkör volt,

idősebb, régi turisták vezetésével. Nagyon helyes társaság volt. Autóbuszt kaptak a vállalatától, egész éves program volt, kéktúráztunk, rengeteget jártuk az országot, és sátoroztunk a Balatonnál, meg sátoroztunk a Rakaca tónál.

Az volt nehéz időszak, amikor kitört a kubai válság. Akkor úgy nézett ki, hogy jön a harmadik világháború. Én nem láttam, de akik értettek hozzá, azok látták. És akkor volt az, hogy Feri fölszerelt minket. Teljes felszerelés, vízhatlan kabát, turistabakancs, nadrág, minden. Mind a hármunkat, hogy adandó alkalommal el tudjuk hagyni a várost, akár gyalog is. Feriben nagyon erős törekvés volt a lehető legnagyobb biztonságra, és arra, hogy nehogy elkerülje valami a figyelmét, ami miatt esetleg a családot valami károsodás éri. Tehát nagyon szépen fel voltunk szerelve túrára, és nagyon jókat tudtunk túrázni, akkoriban még akár 25 kilométert is képesek voltunk menni egy nap. 1963-ban aztán, Gyuri születésével abbamaradtak ezek a kirándulások.

Már jól benne voltam a terhesség hatodik hónapjában Gyurival, amikor divatba jött, hogy megnézzék a vérből az RH-faktor összeférhetetlenséget. Megállapították, hogy RH összeférhetetlenek vagyunk Ferivel, de ennek semmi jelentőséget nem tulajdonítottak. Akkor már nem lehetett amúgy sem semmit csinálni, tekintve, hogy későn jelezték. Elkezdtünk Ferivel kutatni, és találtunk egy könyvet, a híres Hirschler Imre könyvét, egy terhességi meg szülési ismeretterjesztő könyvet. Hirschler a könyvben ezt is megemlítette, de azt írta, hogy nincs igazán jelentősége, és nagyon ritkán vércsere kell. Tehát abban a tudatban voltam, hogy ez nem egy rettenetes dolog. Még az utolsó percben is vettek tőlem vért és nem volt benne ellenanyag.

Bementem szülni. Éjjel volt, nálam leállt a szülés, az orvos bejött, adott egy injekciót és elment aludni. Én előtte jártam terhességi előkészítőre, tehát nagyon intelligensen lélegeztem, majd elaludt mellettem a madám, de egyszer csak odanézett – az injekció megindította újra a szülést –, és azt mondja: te jó isten, már itt a feje! Elrohant az orvosért és akkor megszületett Gyuri. Szokás volt a szülés pillanatában adni egy kis altatást, csak egy könnyű kis kloroformot, és amikor elkezdtem magamhoz térni, nem hallottam sírást. De nem voltam annyira magamnál, hogy ezt regisztráljam, és nem volt mellettem senki. Egyszer csak hallottam a sírást, és akkor behozták Gyurit, aki kék volt, tehát oxigénhiányos volt. Kezembe adták, megpusziltam, és akkor azt mondta az orvos, hogy kellett élesztetni, de ennek nincs semmi jelentősége, máskor is előfordul, gratulálok a szép gyerekéhez, és otthagytott.

Két vagy három nap múlva átvitték a Gyurit a Heim Pál kórházba, mert a vérében az ellenanyag elkezdett nőni. És a kórházból azt üzenték, hogy anyuka menjen szoptatni. Gyuri a Heim Pál kórházban a csecsemő osztályon volt, a második emeleten, lift nem volt. A kórházban kialakítottak egy anyaoththonnak nevezett helyet, a vidéki anyáknak, akik még szoptattak. De ez olyan volt, mint egy láger. Háromemeletes vaságyak, mosdási lehetőség egy bádoglavór, ráadásul még az alagsorban is volt. Hogy ne kelljen állandóan ki-be járnom, úgy volt, hogy odamegyek, de amikor bementünk, és megláttam a helyet, elsírtam magam. Akkor azt mondta Feri, hogy minden reggel behoz és este hazavisz taxival, hogy le tudjak fürödni, és otthon alszom, napközben leszek csak bent.

Akkor az volt, hogy a friss varratommal naponta négyszer fölmentem a második emeletre szoptatni, meg vissza. Legalább egy hetet így csináltuk, és mindenki azért drukkolt, hogy ne legyen vércsere. A gyerek tulajdonképpen egy gyönyörű nagy, fejlett gyerek volt, nem volt túl aluszékony, és szépen evett. Egy idő múlva azonban mondták, hogy meg kell csinálni a vércserét, ami komoly

dolog volt, oxigénsátorban csinálták. Egy hét múlva kiadták Gyurit, hogy rendben van. Én soha nem voltam az, aki olyan rettentően rákérdez a dolgokra. És milyen igazam volt! Mért kellett volna nekem a következményeket előre tudni? Tulajdonképpen nem is bánom, hogy nem firtattam. Később az unokanővérem elmondta, hogy ő rákérdezett, és megmondták, hogy vagy szellemi vagy mozgássérültség fennmaradhat.

Soha nem gondoltam, hogy velem ez megtörténhet. Mikor azt mondták például, hogy az a fontos, hogy a gyerek egészséges legyen mikor megszületik, akkor én bennem csak úgy átvillant, hogy már mért ne lenne egészséges? Mint hogyha az emberek túlzottan aggódnának. Ez nekem nagy segítség volt, hogy így gondoltam, mert nem aggódtam előre. Én talán picit misztikus vagyok, mert azt mondtam utólag, hogy nekünk elő volt írva egy fogyatékos gyerek. Mert ha nincs előírva, akkor most az újpesti Fogyatékosok Otthona nem áll fenn. Lehet, hogy nem függ össze, mindegy, volt ilyen gondolatom.

Tehát dupla probléma volt a Gyurinál, az oxigénhiány a szülésnél, és az RH összeférhetetlenség. De Gyurinak soha nem volt tisztességes diagnózisa. Akkoriban nem csináltak még koponya CT-t, meg semmit. Azt mondták, hogy értelmi fogyatékos, és el van intézve.

Hazahoztuk a gyereket – közben már öt hónap lett a szülési szabadság, szóval már volt egy kis javulás –, és akkor még nem gondoltam semmire. De aztán fél év múlva kezdtük látni, hogy nem úgy mozog, nem úgy fejlődik, mint egy másik gyerek. Akkor már gyanús volt. Körülbelül egy éves volt a Gyuri, amikor behívtak kontrollra a Heim Pálba. Azt mondták, hogy tünetmentes, és fölírtak valami tablettát. Még mindig azt gondoltam, hogy úgy látszik, lassabban fejlődő gyerek. Szépen növekedett, nagyon szép volt, csak minden olyan lassan ment. Semmit nem akart egyedül csinálni, nem akart felülni, hasra fordulni is későn, végül is mindenre meg kellett tanítani.

Először be akartam vinni Gyurit bölcsődébe. De a bölcsődében feküdt egész nap az ágyban, azt hittem az a baj, hogy nem foglakoznak vele. Útközben elengedte magát és karon kellett vinni, mert akkor se kenguru, se kis könnyű kocsi még nem létezett. El kellett vinni valahova a Nádor utcába, a hatodik emeletre, és nem egyszer rossz volt a lift. Szóval fizikailag se volt egyszerű. Mikor jöttem haza, gyakran gondoltam arra, hogy milyen jó lenne, ha jönne valaki, és azt mondaná, hogy add ide egy kicsit ezt a gyereket.

Akkoriban ajánlottak egy privát gyerekorvost. Elmentünk hozzá, és az volt a nagy dráma, hogy azt mondta: nagyon sajnálom magukat, de ez a gyerek értelmi fogyatékos, anyuka ha tud maradjon otthon és foglalkozzon vele. Hazajöttünk, átállítottuk az életünket, és elkezdtünk csodát csinálni. Kivettük Gyurit a bölcsődéből, és úgy döntöttünk Ferivel, hogy nem fogok dolgozni többet, hanem otthon maradok. Laci is akkor volt első. Mivel mindannyian dolgoztunk, őt akkor arra próbáltuk rávenni, hogy kap egy kulcsot, jöjjön haza, ebédeljen meg, tanuljon, és aztán majd jön valaki haza. De Laci utált egyedül itthon lenni. És éppen ezen a ponton jött az, hogy én otthon maradtam, így ebből a szempontból megoldódott az ő problémája.

A férjem megmondta szüleinek, hogy ezentúl egy fizetés lesz, de nem akarja, hogy ők ezt megérezzék, ezért váljon külön a két háztartás. Beleegyeztek. Én pedig otthon maradtam, de még mindig nem tudtam, mit csináljak Gyurival. Valaki mondta, hogy jelentkezzem a Pető Intézet elődjébe. Hát ott kiderült, hogy a szülők között mi voltunk az irigység tárgyai. Mert Gyuri mozgott, akkor már járt, fölmászott a tornapadra, tehát nyüzsgött, szellemileg is sok mindent megértett,

csak mindent sokára és lassan. És ott tragikusan mozgássérült gyerekek voltak, rettenetes állapotban. Eltanácsoltak hát bennünket, meg én is gondoltam, hogy minek vagyunk mi itt, csak elveszük a helyet mások elől.

És akkor jött egy nagy segítség. Felhívták a figyelmemet egy orvosra, aki gyógypedagógus, és tanár a Gyógypedagógiai Főiskolán. Ez doktor Rendi volt. Elmentünk doktor Rendi magánrendelésére, és ő felírt olyan különleges gyógyszereket, amiket Nyugat-Németországból kellett behozni. Feri egy kanizsai ismerősének valami rokona Németországban élt, kiküldték a receptet és ő a Vöröskereszten keresztül megküldte a gyógyszereket. Ezek drázsék voltak, és injekciók. Az injekciók valamilyen élő anyagból készültek, tehát jégen kellett tartani. Azt beszéltek, hogy az öreg Adenauert is ezzel frissítették szellemileg. Utóbb több szakember legyintett nekem, hogy már beigazolódott, hogy ez nem használ, de én tudom, hogy használt.

A kezelésnek az volt a lényege, hogy két injekció között a gyerek meglehetősen nyugtalanná, de hihetetlenül taníthatóvá vált. Doktor Rendi gyógypedagógus-hallgató lányokat küldött hozzánk, akik hetenként egyszer jöttek, és megtanítottak arra, hogy kell foglalkozni a gyerekkel. Egy fizetésből a privát orvost és a gyógypedagógus-hallgatókat nem volt egyszerű kitermelni, de megvolt. Kanadából segített egy barátnőnk, aki a gyerekének a kinőtt ruháit nagy csomagokban megküldte. Gyönyörű ruhák voltak. Még vámot is kellett fizetni, úgyhogy ki kellett árulni egy részét, de megvolt a ruha. A kaját valahogy előállítottuk, mindennap vettünk egy citromot, kettévágtuk, és a két gyerek megitta a limonádét, mi meg úgy maradtunk.

Közben a szomszédban lakó főorvos beutalt a gyermek ideggondozóba, ahol Gerő Zsuzsa nevű, ma már sajnos nem élő, de akkoriban nagyon híres pszichológus foglalkozott velünk. Hát inkább velem, de a Gyurit is állandóan ellenőrizte. És ő mondta, hogy Gyuri sajnos nem fog dolgozni, mert nem játszik. Feladatként végzett játékokat, de csak ha én kértem. A közérteből szereztem nagy dobozokat, arra betűket rajzoltam, minden oldalára, és a dobozokból játékosan ki lehetett rakni szavakat. A lakásban a nagy könyvszekrény keresztbe volt fordítva, a háta be volt festve feketére és az volt a tábla, azon tanítottam Gyurit olvasni. Azért tud olvasni, mert én megtanítottam. És mindezt azért tudtam megcsinálni, mert ugyanaz a barátnőnk, aki a ruhákat küldte, lefordított nekem egy süketek foglalkoztatásáról szóló népszerű könyvet. Abból tudtam kivenni módszereket, mert Magyarországon semmi nem volt.

Ezalatt ott laktunk négyen egy kis szobában. Laci végtelenül aranyos és intelligens volt, bár őt nagy csalódás érte. Ő öt és fél éves volt, mikor megszületett Gyuri, és azt hitte, hogy lesz egy kistestvére, akivel idővel játszhat, vagy valami jó lesz. És erre mi van? Egyre inkább le kell mondania mindenféléről. Mikor iskolába ment, vettünk neki íróasztalt, betettük a sarokba, de Gyuri odakúszott, kinyitotta és kipakolta. Láttam, hogy ez így nem működik, de nagyon megdicsértem Lacit, hogy türelmes, és megköszöntem neki, hogy nem balhézott.

De egyre inkább az lett a helyzet, hogy Gyurié lett a szobánk, amit közben teljesen át kellett rendeznünk. Gyuri ahogy nőtt, rendkívül erős lett. Olyan erős, hogy a ruhásszekrényt eltolta. Feri csinált ólomnehezéket, és a szekrény lábait abba tette bele, hogy ne tudja eltolni. Az ablakra csinált dróthálót, hogy Gyuri ne menjen neki az üvegnek, mert egyszer nekiment. Az ajtókat zárhatóvá kellett tenni, mert időnként be kellett a szobába csukni Gyurit, hogy valamit tudjunk csinálni. Abszolút be voltunk rendezkedve erre, de ez mégiscsak abnormális állapot volt. Kiszorultunk a szobából. Lacinak a lakás kis átjáró helyiségében próbáltam egy kuckót berendezni,

Feri szerelt föl lámpát is, hogy ott olvashasson, de ez sem vált be. Laci hol a nagyszülőknél tanult, hol a konyhában. Nekünk se volt egy nyugodt pontunk, de neki se. A kisházát pedig muszáj volt kiadni albérletbe, mert így is filléres gondjaink voltak.

Mikor Laci hat vagy hétéves lett, akkor azt mondta Feri, hogy Lacit be kell írni talmud-tórára. Elmagyarázta, hogy az tiszta hülyeség, hogy a gyerek nem bírja ki a kettős nevelést. Akkoriban, főleg a zsidók között, de lehet, hogy mások között is, volt egy olyan felfogás, hogy jaj istenem, mi van, ha a gyerek kettős nevelést kap. Én a saját tapasztalatomból is tudtam, hogy az úttörőmozgalmat nem szabad komolyan venni, de mégis csak kell a gyereknek egy határozott identitás. A keresztények is titokban mind lementek vidékre, ott esküdtek meg, meg ott kereszteltették meg a gyerekeket.

Azt mondta Feri, hogy Lacinak tudnia kell, hogy zsidó. De miből fogja tudni? Abból, hogy meg fogja tanulni a szokásokat, az ünnepeket, és megtanul imádkozni. Elmentünk a Dohány utcai zsinagógába, és ott volt egy Zoldán bácsi nevű samesz, aki tanította a gyerekeket. Lacit az iskolában be akarták léptetni kisdobosnak, de ő nem akarta. Az anyósom viszont teljesen kétségbeesett, hogy ki fog lógni a sorból, megvette neki a nyakkendőt, és addig mondta, amíg Laci mégis csak beletörődött, hogy ő is kisdobos lesz. De ezt mellékesnek tekintette. A talmud-tórán viszont nagyon jó kis hangulat volt, Laci szívesen járt oda, korabeli gyerekekkel volt együtt, és a Zoldán bácsi értett a gyerekekhez. Minden vasárnap volt oktatás, purimkor beöltöztek, színdarabot adtak elő, és amit abban az időben lehetett csinálni, azt Zoldán bácsi mind nyújtotta.

A Dohány utcai templom körzetében működött egy nőcsoport is. Azt találtuk ki Ferivel, hogy társadalmi munkát vállalunk ott. A főmunka az volt, hogy talán havonta, nem tudom milyen gyakorisággal, kávédelutánokat rendeztünk magányos öreg zsidóknak a Goldmark teremben. Én segítettem a többi nőnek, akik a nőcsoportban voltak, előkészíteni az uzsonnát, felszolgálni, leszedni, hosszú asztalokat megterítettünk, habos kávé és kuglófot kínáltunk mindenkinek, és volt egy kis műsor. Feri pedig segített a székeket rakosgatni, meg a művészekkel beszélgetett, elirányította őket, meg kaptak egy üveg kóser bort, mert mindenki ingyen jött fellépni. Ezeken a délutánokon az anyósom vigyázott a gyerekekre.

Széderestéket is rendeztünk. Ott tanultam meg azt, hogy hogy kell egy széderestét megrendezni, úgyhogy én ott nagyon sokat tanultam a zsidó hagyományokból. Évekig csináltuk ezt, de később jött Salgó főrabbi, aki valószínűleg pénzt akart gyűjteni a hitközségnek, ezért fölemelte a jegyárakat, sorba rakatta a székeket, megszüntette a kávé, és teljesen más jellegű programok lettek. Akkor abba is hagytuk ezt Ferivel, mert ez már nem volt a mi esetünk.

Közben én mindenképp szerettem volna Gyurit valahova beíratni. Valahol a Dob utcában egy gyógypedagógiai iskola keretében működött egy óvoda, ahova két hét próbaidőre felvették, de azután azt mondták, hogy elég volt, vigyem haza, mert ez a gyerek folyton jön-megy és nem akar enni. Aztán mikor már hat-hétéves volt, találtam egy helyet, ami egy napközi volt az Alkotmány utcában. Ott is talán két hetet bírtunk ki, ott is közölték, hogy szó se lehet róla. Mivel több hely nem volt az ilyen gyerekek számára, teljesen zsákutcába kerültünk.

Én ekkor tanultam meg nagyon precízen szervezni az életemet. Ekkor már nem voltunk közös háztartásban az anyósomékkal, és tulajdonképpen ekkor kezdtem önálló háziasszony lenni. Nem volt rossz. Feri rendszeresen ment a piacra az anyóssal, apóssal, bevásároltak, úgyhogy

nekem inkább csak a környékbeli bevásárlás maradt. Le volt adva a tejjegy, a nagy nehéz tejesüvegeket cipeltem haza. Ekkor már volt frizsiderünk. Valamikor a hatvanas évek közepén kapott a Feri, meg azt hiszem talán az anyósom is valami kárpótlást a láger miatt, és akkor lett az Ikán keresztül egy frizsiderünk. Mosógépünk már Gyuri születésekor volt, az a legegyszerűbb szögletes mosógép, és utána lett centrifugánk is. Rádiónk és lemezjátszónk mindig volt, és televíziónk már talán Gyuri születése előtt lett.

Gyurival igyekeztem egyrészt mindennap sétálni, másrészt mindennap foglalkozni. De ez utóbbi nem mindig sikerült. Laci annak idején még két műszakban járt iskolába. Ez azt jelentette, hogy egyik héten délelőtti volt, másik héten délutáni. Az etetések úgy kellett beütemezni, hogy ha délelőtti, akkorra legyen ebéd, amikor hazajön, és ha délutáni, tudjon ebédelni, mielőtt elmegy. Ezenkívül együtt reggeliztünk, tehát tulajdonképpen az anyai lelke olyan szempontból megnyugodott, hogy Laci is el van látva. Nagyon élveztem, hogy a két gyerekkel otthon vagyok. Mert ráadásul akkor még nagyon bíztam abban, hogy Gyurit fel tudom hozni egy normális szintre. Azt gondoltam, hogy minden csak azon múlik, hogy mit akarok megvalósítani.

Akkor jött be ebbe a képbe a Feri iskolája. Amikor itthon maradtam, akkor azt mondtam Ferinek, hogy ha el akarod végezni a főiskolát, akkor azt most kell. Mert most itthon vagyok, nem dolgozom. Azt hittem, hogy korlátlan energiát és időt jelent, hogy itthon vagyok. Úgyhogy akkor Feri jelentkezett a Kandóba. Úgy emlékszem, végzett egy év előkészítőt, és felvették. A gyárból hazajárt ebédelni, és innen ment a főiskolára. Úgy kellett beütemezni, hogy mire hazaér, nemhogy készen kellett lenni az ennivalónak, de olyan állapotban kellett lennie, hogy ehető legyen. Nem akkor kezdeni melegíteni, és nem forrón adni, mert különben nem tud megebédelni. És akkor ő megkapta az ebédet, összeszedte a cuccait és ment a főiskolára.

Ha jól emlékszem, Feri hetenként háromszor délután elment az iskolába, aztán volt hogy vagy itthon tanultak, vagy másnál tanultak együtt. Nagyon gyakran este kilenckor meg tíz órakor jött haza, különösen az első egy-két évben, akkor nagyon szigorú volt a főiskola. Ráadásul akkor a Kandó még nem is volt főiskola, hanem felsőfokú technikum. Amikor a Feri odajárt, akkor akarták megkapni a főiskola címet, és ezért rettentően bizonyítani akarták a színvonalat. Úgyhogy mire Feri befejezte, már főiskolai végzettsége volt. De a főiskola alatt minden este, ha tízkor jött meg, akkor is, megbeszéltük az elmúlt napot. Megtárgyaltuk a problémákat, és kigondoltuk a megoldásukat. Így egyáltalán nem éreztem, hogy magamra vagyok hagyva.

De látszott, hogy nagyon rosszul állunk anyagilag. 1968-ban jött egy régi kolléganőm az Autókertől és azt mondta, hogy a környéken dolgozik a Művirág- és Kegyeleti Cikk Szövetkezetben, s van-e kedvem elmenni oda anyagkönyvelőnek. Elég normális fizetés is volt ott, az akkori pénzekhez képest. Megpróbáltuk, és kerestünk egy nénit, aki vigyáz a Gyurira.

A munkahely – amit én csak úgy hívtam, hogy koporsósok, mert azt is gyártottunk, fémkoporsókat – tényleg itt volt a környéken, öt perc alatt odaértem, hazaértem. Nagyon nagyot fejlődtem szakmailag, mert mindent megtanultam, egészen az alapbizonylatok könyvelésétől a főkönyvi feladásig mindent tudtam már a végén egyedül csinálni. Teljesen önálló anyagkönyvelő lettem. A néni minden reggel jött, vigyázott a Gyurira, és nagyon szerették egymást. De több baj lett. Az egyik baj az volt, hogy bár a nénival a megállapodás az volt, hogy vigyáz a Gyurira, de még le se vitte sétálni. Azonkívül a háztartásba se csinált a világon semmit. És közben egy rahedli pénzt kiadtam ezért. Ráadásul a néni állandóan emelte a díjat, mert olyanokat mondott, hogy hívták őt

ide meg oda, és ott ennyit ajánlottak meg annyit. Lassan már annyit fizettem neki, hogy nem volt érdemes elmennem dolgozni, de ez a munkahely olyan lehetőség volt, amit nem akartam elveszíteni.

A közelben volt egy étterem, oda befizettünk ételt, mert a néninek is kellett enni, meg nekünk is. Én ebédidőben elrohantam, felhoztam az ennivalót – ha esetleg Laci ráért, akkor ő hozta föl az ebédet –, letettem és mentem vissza. Emiatt folyton konfliktusom volt, mert túlléptem a fél óra ebédidőt. Nagyon sokat kellett túlóráznom, úgyhogy ez már rettenetesen ütközött mindennel. Nem tudtam a Gyurival foglalkozni, és nem tudtam a Lacira odafigyelni eléggé. Feri még akkor járt a főiskolára, az anyósom pedig rettenetes beteg volt. Szív-érrendszeri problémái voltak, sokat volt kórházban. És akkoriban borzasztó erőfeszítéseket kellett tenni, hogy valahogy fenn tudjunk maradni.

Az anyám akkoriban férjhez ment Szabó Istvánhoz, aki egy nagyon kulturált, művelt, tehetséges műfordító volt, verseket írt, rajzolt és festett, de sajnos egy kezeletlen skizofrén volt, aki úgy találta, hogy ő nem beteg, ezért a üldözési rémképeit csak úgy kiélte. Mert tényleg azt hitte, hogy üldözik. Közben a húgom is nőtt, már középiskolás volt, és mindenféle problémával jött és panaszkodott. Mi próbáltunk neki segíteni, meg vittük magunkkal színházba, kirándulni, ahova tudtuk, és ötleteket, tanácsot adtunk. Kölcsönös volt a segítség, mert ő pedig segített nekem a Gyurit ellátni este, amikor túlóráztam.

Nagymamám akkor már nem élt. Nagy lelkiismereti problémám van a nagymamával, mert nem tudtam megvalósítani azt, hogy az utolsó éveiben többet legyek vele. Mikor 1963-ban Gyuri születése után hazajöttem a kórházból, az anyósomék elmentek nyaralni két hétre, a Horvaiék is elmentek nyaralni, és akkor két hétre idehoztam a nagymamát. Nagyon jól megvoltunk, ez a két hét nagyon szép emlék nekem. Utána azonban súlyos agyér-elmeszesedése lett, és sajnos a betegsége alatt fizikailag képtelen voltam hozzá menni, néha egy-egy fél órára tudtam csak meglátogatni. Egy-egy lapot írt néha, vagy én írtam neki, vagy telefonon tudtunk beszélni, de ez kevés volt. Aztán egyszer csak 1966-ban kaptam Horvaiéktól egy telefont, hogy a nagymama meghalt. Mikor korábban a nagypapa meghalt, akkor telefont se kaptam. Horvaiékkal az utolsó találkozás az volt, amikor meghalt a nagymama és elkértem a Szigeti Imre bácsival való levelezését. Békében váltunk el, semmi harag nem volt, de nem tartottuk a kapcsolatot.

Közben Feri 1969-ben befejezte a főiskolát, tehát többet tudott már segíteni, de én egyre rosszabb idegállapotba kerültem. Viszont még mindig azt képzeltem, hogy minden attól függ, hogy mit akarok, és ha valamit akarok, az megvalósul. És nem volt körülöttem egy ember sem akkor, aki azt mondta volna, hogy ez nincs így.

Már régóta volt egy nagy vágyunk, hogy valami nagyon jót csináljunk, és mivel már gyűjtögettük erre a pénzt, ezért 1970 nyarán elmentünk a jugoszláv tengerhez, Raab szigetére, és ott töltöttünk vagy tíz napot. Jött a húgom is, Gyuri is. Az a néni, aki vigyázott Gyurira, azt mondta, hogy hagyjam itthon Gyurit, ő elvállalja, hazaviszi, de én azt mondtam, hogy az képtelenség, hogy ne vigyem magunkkal. Ennek aztán kettős hatása lett. Az egyik az, hogy Gyurinak örök életre szóló emléke maradt erről az utazásról. Pontosan tudta, hogy a vonat hány alagúton ment keresztül, mert számolta, pontosan tudta, hogy mit ettünk a vonaton és hogy ott aludtunk, pontosan tudta, hogy a hajó után fehér madarak szálltak, hogy a víz zöld volt, és hogy ő ült a vízben és milyen jól érezte magát. De nekem valami emberfeletti erőfeszítés volt az, hogy a világ és Gyuri között

legyek. Mert egyrészt akkor ő nem evett még rendesen mindent. A szálláson szabad volt főzni, tehát főztem neki tejbegrízt, meg tésztát, meg ilyesmit, azt megette, napközben meg csokoládét kapott, úgyhogy nagyon boldog volt. Lementünk a partra, ott volt egy kis fenyőerdő, az árnyékban üldögéltünk, Gyuri meg ette a csokoládét. Feri a tenger szélén csinált neki kövekből egy kis medencét, és akkor ő ott tudott pancsolni. Laci meg kapott egy bűvárfelszerelést, és állandóan lebukott – majd frászt kaptam, hogy még mindig nem jön föl –, és aztán hozta föl a kagylókat, meg a tengeri sünöket. És én bár nagyon jól lesültem, meg jól éreztem magam, meg úsztam, de minden iszonyú erőfeszítést jelentett, rettenetesen kimerült voltam.

Ráadásul Laci, aki addig soha nem panaszkodott, egyszer csak séta közben elkezdett morogni. Azt mondja: mindig csak a Gyuri, mindig csak a Gyuri. Az ember használja a fülét arra, hogy meghallja, mit mondanak. Egy gyerek, aki hét-nyolc évig nem panaszkodott semmit, hanem szó nélkül elviselte, hogy nincs otthon egy nyugodt állandó helye, ahol leüljön, hiába veszünk neki íróasztalt, nem tudja használni, erre ő ott ezt mondja, akkor az embernek legyen füle. De ez volt nekem az utolsó csepp a pohárban.

Ez még semmi, mert hazajöttünk, és Ferin kitört a kanyaró. Negyven fokos láza lett, és egész rövid ideig volt kiütése, tehát szinte alig tudták diagnosztizálni, hogy mi baja van. Csak feküdt, összevissza beszélt, szóval borzasztó beteg volt. Én meg dolgoztam, a néni meg jött Gyurihoz. Elkezdődött lassan az iskola, Feri is elkezdett lassan lábadozni, rajtam pedig kitört egy depresszió, ami biztos már nyomokban előfordult, de nem figyeltünk rá eléggé. Lehet, hogy ha fél évvel korábban erre rájövök, akkor kevesebbel megúszom. De akkor úgy éreztem, hogy hirtelen tört rám, és abban mutatkozott meg, hogy nem tudtam koncentrálni, és léptem-nyomon sírtam. Mentem az utcán és sírtam.

Akkor elhatároztuk, hogy Gyurit be kell adni valahova. Kész, vége, nem bírjuk tovább. Én fizikailag nem bírom, de anyagilag sem megy. Akkor azt hittem, hogy ez azt jelenti, hogy megyek és beadom valahova. Hát azt nem lehet elképzelni, hogy ez milyen nehéz volt! Rendi doktor nem volt Pesten, úgyhogy elmentem a Gyermekekvédő nem tudom milyen irodába, ahol teljesen ridegen azt mondták, hogy csak akkor tudják elhelyezni, ha előbb beadom állami gondozásba. Nahát, több se kellett nekem! Végül Feri azt mondta, hogy menjek el az SZTK-ba az idegosztályra, hogy csináljanak már valamit. Szeptember elején bementem a doktornőhöz, elsírtam magam, elmondtam a történetemet, erre a doktornő megnézte a naptárját, és azt mondta, hogy szeptember 17-re van egy beutalója a Rózsadombra. Az az akkor létező legjobb hely volt Magyarországon. Ott működtek, hogy úgy mondjam titokban, az összes freudista pszichiáterek, Szinetár doktor védelme alatt, a Hidas doktor, a Buda doktor, szóval nagyon jó gárda volt, és én tudtam, hogy az egy jó hely.

Ferivel megbeszélve elfogadtam a beutalót, és bementem. Ez az intézmény egy gyönyörű régi Habsburg kastélyban volt, ami még most is megvan, de nem tudom, most mi van benne. Az emeleten erkélyek nyíltak a Duna felé, nagyon szép őszi idő volt, én kint álltam az erkélyen, sírtam, és olyan mélységig depressziós voltam, hogy úgy éreztem, nem akarok lemenni. Nekem itt nagyon jó, nem megyek le. Befejeztem, kész voltam, nem tudtam tovább csinálni.

És akkor elkezdtek kezelni. Egyrészt hagyták, hogy kialudjam magam nagyon kevés gyógyszerrel, azonkívül kaptam egyéni pszichoterápiát Hidas doktortól. Ezenkívül volt csoportterápia, ami akkoriban teljesen új volt, még nem volt divat. És ott láttam azt, hogy micsoda betegek vannak körülöttem, és hogy nem én vagyok egyedül ilyen bajban, hanem mások is, sőt milyen nagy

bajokban vannak. Ott üdültem két hónapig, szeptember közepétől november közepéig. A vége felé kaptam egy kis antidepresszáns gyógyszert, ami akkor újnak számított, és amitől viszont egy kicsit túlpörögtem, úgyhogy azt beszabályozták és akkor már aránylag jobb volt.

Hetenként kétszer vagy háromszor lehetett látogatni. Feri fantasztikus volt. Én az első emeleten voltam, ahova egy falépcső vezetett föl, és a látogatási napokon Feri rendkívül fontosnak tartotta, hogy elsőnek dübörödjön föl a falépcsőn. Volt neki egy hatalmas nagy aktatáskája, és az tele volt ennivalóval. Gyümölccsel, süteményekkel, sajttal. Mert nagyon gyöngye volt a koszt, és úgy gondolták, hogy leromlottam, fel kell hizlalni. Ott ült velem a látogatás végéig. Kipakoltuk az ennivalót, ettem, nagy tálca süteményeket hozott, orosz krémtortákat, szóval fantasztikus, hogy hogy el voltam látva. Akkor volt a 14. házassági évfordulónk. Megjelent a Feri 14 szál vörös rózsával, és egy pár téli csizmával, mert tudta, hogy az kell nekem. Fantasztikus volt, hogy az ember az idegosztályon van, egy csomó zokogó, szerencsétlen nő között, és ott van az éjjeliszekevényén 14 szál vörös rózsza.

És közben Feri beszámolt arról, hogy mi történik otthon. Amellett, hogy dolgozott a munkahelyén, ellátta a háztartást – anyósom nem hiszem, hogy sokat tudott segíteni, mert ő hol be a kórházba, hol ki a kórházból – ott állt egy haldokló anyával, egy összeomlott feleséggel, akit látogatni kell hetenként háromszor, egy gyerekkel, akit el kell látni, egy gyerekkel, akit el kell helyezni. Mikor megjött Rendi doktor, beajánlotta Gyurit a Miklós téri intézetbe. Igen ám, de az egy iskola volt, oda igazán nem volt való Gyuri. Mert ő ugyan meg tudott sok mindent tanulni, de nem tudott a fenekén ülni, nem tudott nyugton maradni. Emlékszem, hogy ruhát kellett bevinni, és az anyósom még utolsó erejéből belevarrta Gyuri nevét a ruhákba. Én teljesen kivontam ebből magam, azaz nem kivontam magam, hanem kizuhantam a helyzetből.

Két hét múlva Gyurit ott se bírták tovább, és megint haza kellett vinni. Tiszta katasztrófahelyzet volt. Feri akkor elment Gerő Zsuzsa pszichológushoz, ahova én is jártam, és akkor jött megint egy nagy segítség. Mert a budatétényi intézetben, az Egészségügyi Gyermekek Országos Módszertani Intézetében éppen volt egy olyan lehetőség, hogy autista, vagy autisztikus gyerekeket bevesznek, ráadásul ingyen, úgynevezett tancélos ágyra. Gerő Zsuzsa beajánlotta abba az intézetbe Gyurit, mint autisztikus gyereket, és be is vették. Azt mondták különben, hogy nehezebb oda bejutni, mint az egyetemre.

S akkor Budatéténybe került a Gyuri. Ez egy kétépületes intézmény volt. Volt egy régi egyházi intézmény Budatétényben, egy gyönyörű szép ház, az volt a repihely. Ott egy csoportban csak 13 gyerek volt, két gondozónővel, meg üvegtányérok voltak, meg minden, és odavitték a külföldi vendégeket, hogy büszkélkedjenek előttük. A másik helyen, Nagytétényben már húsz-huszonhat gyerek volt egy csoportban, műanyagtányérok voltak, és nem vittek oda senkit, csak a szülők jártak oda, már akihez... Budatétényben kaptunk egy ígéretet, hogy mivel Gyuri képezhető, át fogják hordani a szomszédban lévő kisegítő iskolába. Ettől mi megnyugodtunk, hogy akkor képezve is lesz, meg el is lesz látva. De egyetlenegyszer se vitték át. Viszont ott ő szocializálódott, és két csodálatos gondozónő nagyon-nagy eredményeket ért el vele.

Én kikerültem a kórházból, de még mindig nagyon gyöngye voltam. Kaptam még két hét betegszabadságot, aztán visszamentem dolgozni, és mindennap hazajöttem majd lefeküdtem, mert annyira kimerült voltam. Továbbra is Ferin maradt a dolgok nagy része. Addigra az anyósom már nagyon rosszul volt, és valamikor december első napjaiban meg is halt szegény. Itt maradt az

apósom, persze teljesen kétségbeesve. Aztán amikor a belvárosi körzetbe jártunk önkénteskedni, ott bemutatkoztak egymásnak egy özvegyasszonnyal, és elköltözött hozzá, feleségül vette. De ez a házasság csak két évig tartott, mert az apósom valahogy egy influenza szövődményeként egyik pillanatról a másikra meghalt.

Mikor az apósom elköltözött tőlünk, akkor Ferivel beköltöztünk a nagyszobába, Lacié maradt a kisebbik, és még egy darabig ki volt adva a személyzeti szobánk albérlőnek. Közben 1970-ben, mikor Laci 13 éves lett, akkor valamilyen kapcsolatai révén elintézte Zoldán bácsi, hogy néhány gyerek le tudott utazni az akkori Jugoszláviába a tengerpartra, egy cionista táborba, két hétre. Én nagyon aggódtam, hogy a gyerek elmegy egyedül külföldre, de Feri mindig azt mondta, hogy önállóság kell neki. És remekül sikerült minden. Még mindig megvan az a képeslap, amit Laci küldött, hogy „Nagyon jól érzem magam, minden rendben”. Azóta is minden levelét így kezdi: „Minden rendben.”

Azután tovább dolgoztam a Művirág- és Kegyeleti Cikk Szövetkezetben, de valahogy elromlott ott a légkör. Egy ismerős hívott a Műszaki Üvegipari Szövetkezetbe. Átmentem oda, és onnan jelentkeztem a SZÁMOK folyamatszervezői tanfolyamára, ahol számítógépes ismereteket tanítottak. Nem valami jó nívón, de a követelmények annyira magasak voltak, hogy a végén diplomamunkát is kellett kidolgozni.

Közben Gyurinak a beilleszkedése nem volt egyszerű dolog. Úgy rendezkedtünk be, hogy minden hónapban egyszer hazahozzuk hétvégére, és közben egyszer meglátogatjuk. Ő nagyon boldog volt a hazahozástól, de nem akart visszamenni. Budatétényig az út nem csekélység, egy jó óra buszon, villamoson, és előfordult, hogy a gyerek végigzokogta az utat. Ezt kibírni nem volt egyszerű dolog, de tudtuk, hogy ez az ő érdeke is. És nem volt egyszerű dolog elviselni azt sem, hogy az ember a saját gyereket, a beteg gyereket kirakja a házból, bármennyire is így látszott helyesnek és jónak. De nem csak látszott, ez így volt helyes és jó, minden szereplő szempontjából.

Mivel a látogatás Gyurit nem zaklatta fel annyira, úgy gondoltuk, hogy nem hordjuk haza, csak látogatjuk. Kivittük kicsit sétálni, meg vittünk neki ezt-azt, bevittük az itthoni játékait is, hogy egy kicsit jobban érezze magát, de hát ő tulajdonképpen nem játszott. És akkor a gondozónő azt mondta, hogy mégiscsak jobb lenne, ha hazavinnénk néha, mert a Gyuri állandóan azt mondja, hogy megyek haza, megyek haza, és semmi más nem foglalkoztatja. Ezért újból elkezdtuk hazahordani, ahogy korábban.

Akkor viszont Ferin tört ki mindenféle betegség. Ha jól emlékszem, 1971-ben volt az, hogy bekerült egy bajmegállapító osztályra a Péterfy Sándor utcai kórházba. Ez egy egészen kitűnő kezdeményezés volt, ami azóta természetesen megszűnt. Ott Feri egy rendkívül alapos kivizsgáláson vett részt, tetőtől talpig megnézték, mert a gyomra fájt, meg migrénje volt. Nagyon megviselte az élet, ami nem csoda, hiszen annyi mindenben ment keresztül. A láger, a háború, a rengeteg feszültség Gyuri miatt, az édesanyja elvesztése, a munkahelyi problémák. Megállapítottak nála magas vérnyomást, latens cukrot, nyombélfekélyt és glaukómát. Erre mondják, hogy egy szép pszichoszomatikus tünetcsoport.

Az volt a hihetetlen nagy szerencsénk, hogy ott a kórházban akkor kezdeményezett doktor Szilágyi Lilla pszichológus kezelést ezeknek a pszichoszomatikus betegeknek. Feri először tiltakozott, de végül a Lilla és Feri között nagyon jó beteg-orvos kapcsolat jött létre. Feri felnézett Lillára, bízott

benne, mert egy rendkívül bölcs és tapasztalt asszony volt, akivel ráadásul a politikai nézeteik is teljesen megegyeztek. És Lilla látta, hogy Ferinek nem lehet csak úgy utalgatni a dolgokra, időnként meg kell mondani egyenesen is a véleményét, bárha ez nem egyezik a szokásos pszichológiai gyakorlattal. Úgyhogy Feri azt is megtette, hogy ha Lilla azt mondta valamire, hogy ezt így és így kell csinálni, és ha ő nem is volt meggyőződve arról, akkor is szót fogadott. A Laci nevelésében vagy a családi életben is elfogadta, hogy a zsidó patriarchális családmódel már nem egészen helytálló, úgyhogy változtatott a viselkedésén. De ettől fogva lényegében állandóan orvosi felügyelet alatt kellett lennie, és állandóan gyógyszereket kellett szednie, az évek múlásával egyre fokozódó mértékben. És a vizsgálatok során egyértelműen kiderült, hogy a bajai lelki alapon jöttek létre.

Közben Kati húgom Kanadába került. Anyám így ír róla a családfájában: *„Kati jól tanult, majd leérettségizett a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban, vegyészlaboráns szakon. Hat éves korától tanult hegedülni, mert abszolút hallása volt, egészen 14 éves koráig. Ekkor abbahagyta, fárasztotta a sok gyakorlás. Érettségi után megismerkedett leendő férjével, Gábor Péterrel, aki Kanadából, Vancouverből Magyarországon töltötte a szabadságát. Péter belésszeretett, jöttek a levelek, piros rózsacsokrok. Kérte, menjen ki hozzá feleségül, és ez meg is történt 1971-ben. Nagy szomorúság gyötört, féltettem őt elengedni az ismeretlen nagyvilágba, szenvedtem hiánya miatt. Apja halála után szorosan összekovácsolódtunk. Kati azután már beleélte magát a másféle életbe, a honvágya is lehalkult. Diplomát szerzett az egyetemen, „biznisz master” lett. Férje vasszerkezeti radiológus. Kiváló szakember, városában elismert. 1956 óta van kint Kanadában, akkor vándorolt ki szüleivel.”* Kati férje, Péter a férjem egy távoli rokonának a fia. Megismerkedésük után fél évvel Kati elutazott hozzá, és nagy esküvőt rendeztek, persze hüpe alatt, zsidó esküvőt.

Én két évig dolgoztam a Műszaki Üvegipari Szövetkezetben, és közben 1972-től 1974-ig minden héten kétszer vagy háromszor, munka mellett jártam a SZÁMOK tanfolyamára. Az eléggé izgalmas korszak volt az életemben. A szövetkezetben egyrészt belső ellenőr beosztásban dolgoztam, másrészt – mint aki folyamatszerző tanfolyamra jár – a bizonylati albumot csináltam. Emellett viszont beosztottak fregolinak, úgyhogy én hol a könyvelésben voltam, hol a pénzügyön, hol a pénztárban, hol itt, hol ott. Amiért egy kicsit durcás is voltam, pedig ez egy óriási iskola volt, nagyon sokat tanultam. Azonban eléggé feszült volt a légkör, mert én komolyan vettem a belső ellenőri munkát. És ezt azért nem lett volna szabad. Egy szövetkezetben az ember ne ugráljon.

Amikor befejeztem a folyamatszerzői tanfolyamot, azon gondolkoztunk Ferivel, hogy tovább kéne lépni a Műszaki Üvegipari Szövetkezetből. Elkezdtem állást nézni mindenfelé. De kiderült, hogy ha meg is lesz a folyamatszerzői diplomám, ez semmi. Mindenütt azt kérdezték, hogy van-e legalább mérlegképes könyvelői vizsgám. És persze nem volt. Feri rábeszélte, hogy menjek el a Pénzügyi és Számviteli Főiskolára. Hát erre én sikoltottam, hogy jaj istenem, a matek! Azért mégis elmentem az előkészítőre. Az előkészítőn összegyűjtötték az ilyen öregeket, mint én, mert akkor én már húsz éve érettségiztem, és elkezdtek a általános iskola felső tagozatától a matematika tanítást. És Laci is korrepetált, meg Feri is korrepetált matekból. Aztán jött 1975-ben a felvételi vizsga, és a csoportunkból ketten kerültünk be a főiskolára.

Mindenki mondta, hogy ne legyenek oda a matektól, mert a könyvvitel a főtantárgy. Én azért oda voltam tőle. És azt is mondták, hogy nem lesz könnyű felvenni a főiskola tempóját, mert egy fél év alatt annyi anyagot adnak le, mint a középiskolában négy év alatt. Ez teljesen így is volt, több

tonna jegyzetet kaptunk. Én nagyon rendesen jártam az órákra, mert azt mondtam, hogy már olyan öreg vagyok, hogy nincs időm évet ismételni. Úgyhogy nem hagytam a tanulást a vizsgaidőszakra, és nem hittem azt, hogy háromszáz oldalból egy olvasásra le tudok vizsgázni. Így utóvizsga nélkül megcsináltam a négy évet. Pedig úgy rázták a szitát, hogy már az első évben a hallgatók fele kihullott.

Mikor felvételiztem a főiskolára, akkor hirdetett a Főtaxi folyamatszervezői felvételt, és elmentem oda. Tárt karokkal fogadtak, még szerződni se kellett. Mert általában a vállalatok leszerződtek azokkal, akik egyetemre vagy főiskolára jártak, hogy ugyanannyi évig, ameddig ők megadják a tanulmányi kedvezményeket, addig megmaradnak ott a vállalatnál. Úgyhogy a Főtaxitól jártam főiskolára négy évig. Ez elég nehéz időszak volt. Hetenként háromszor kellett járni, de munkaidő kedvezményt kaptunk. A főiskolai évfolyam többnyire húsz és harminc közötti fiatalokból állt, négyen-öten voltunk idősebbek. És én tulajdonképpen egy kicsit pótoltam azokat az egyetemi éveket, amiket a saját koromban nem tudtam megélni. Kocsmába ugyan nem jártam velük, mert az alkohollal nem vagyok jó viszonyban, de kellemes és érdekes volt, hogy főiskolás vagyok.

Mi egyébként Ferivel vállalati rendezvényekre nem nagyon jártunk. Amikor a Művirág- és Kegyeleti Cikk Ktsz-ben voltam, ott minden évben volt egy záró közgyűlés vagy mi, ahova mindenki megcsináltatta a haját, szépen felöltözött, és akkor ott egy kicsit szórakoztunk. De nekem az nem volt otthonos. Számomra a magyar szórakozási szokások, amelyeknek a központjában az alkohol áll, teljesen idegenek voltak. Mi nem ittunk alkoholt. A munkahelyeken régen mindig névnapokat tartottak, ahol illő volt megjeleni, mert lehetőleg munkaidőben tartották, és ott mindig volt alkohol. Emiatt magukat a névnapokat is terhes kötelességnek éreztem, amiből nem lehetett kibújni. Ha olyan helyen dolgoztam, ahol női szoba volt, akkor hoztak egy kis likőrt, amit még ki lehetett bírni. De aztán dolgoztam olyan helyen, ahol vegyesen voltak férfiak és nők. A férfiak meglehetősen ivósak voltak, és én mindig angolosan távoztam, amikor a hangulat már túlzott lett, és gorombasággá fajult. Volt olyan munkahelyem, ahol azt mondták, hogy te csak itt ülsz és nézel minket, hogy hogy rúgunk be. Ez tényleg így volt. A munkahellyel felvonulni is elmentünk eleinte egyszer-egyszer május elsején, de aztán valahogy a gyerekekre hivatkozva azt megúsztuk. És mi a karácsonytól is szigorúan elzártuk magunkat, tehát se karácsonyfa, se ajándékozás, semmi nem volt.

Még az Izzóban kialakult egy kis baráti körünk, de azok nagyrészt disszidáltak 1956-ban. Utána részben Feri azon barátjaival tartottuk a kapcsolatot, akik mint Feri, szintén visszajöttek Izraelből, három házaspárral. Aztán imitt-amott megismerkedtünk, meg a munkahelyeken összebarátkoztunk valakikkel. Zenés-táncos szórakozóhelyekre nem jártunk sajnos, mert Feri azt mondta, neki nincs ritmusérzéke, nem tud táncolni, és különben is zavarja a zene. Talán egyszer-kétszer, különleges alkalmakkor elmentünk a Béke kupolába, ahol műsor is volt, és ott nagyon kellemesen éreztem magam. Egy-egy moziba elmentünk, és színházba jártunk, amikor csak lehetett. Régen nem volt probléma egy színházjegyet megvenni, még a legszegényebbeknek sem, és mi igazán keveset kerestünk. A színházi élet 1960-tól az 1980-as évekig ragyogó volt. Minden volt, Németh László darabok, klasszikusok, Shaw darabok, remek színházi élet volt.

Közben a Taxi-vállalatnál dűlt az átszervezés. Ez nagyon divatos volt akkoriban. Volt ott egy igazgató, aki annyira fel akarta fejleszteni a vállalatot, hogy mint vezérigazgató mehessen nyugdíjba. Ezért újabb és újabb részlegeket állított föl, újabb és újabb autókat vett, és szépen nőtt-

nőtt a vállalat. Átszervezéskor lecsökkentették egész csekély létszámúra azt a jó kis szervezési osztályt, ahol én dolgoztam, és ahol ugyan nem volt sok munka, de hát dolgozgattunk. Kihelyeztek néhányunkat egy másik részlegbe, de nekem ez nem volt rossz, mert ott a munkaidő egy részét tanulással tölthettem. És mindig valami fizetésemelést is kaptam, minden változtatásnál. Aztán később visszahelyeztek arra a miniatürizált szervezési osztályra, ahol viszont már nem volt kellemes. Túl sok volt az olyan feladat, ahol maffiázni kellett volna. Ha például az osztályvezető valamit nem akart megcsinálni vagy megcsináltatni, akkor kimondta a jelszót, hogy ez politikai kérdés, és akkor az illető le volt löve, aki javasolta. Hát ez nem volt az én esetem.

A Taxiból az egyik személyzetis átment a Háztartási és Illatszerbolt Vállalathoz, és rajta keresztül kiderült, hogy keresnek ott egy folyamatszervezőt. Akkor búcsút intettem a Taxinak, és átmentem én is oda, ahol a főkönyvelő közvetlen beosztottja lettem. Annak idején az államosításkor abszolút célszerűtlenül a sok-sok kis apró boltból csináltak egy vállalatot. Ezek elszámoltatására fölépült egy nagy adminisztrációs vízfej, ami ellenőrizte, hogy a sok-sok kis bolt milyen beszállításokat kap, milyen eladásokat végez, és hogy egyezik a leltára. Ez hihetetlen sok papírmunka volt. És akkor a minisztérium a Háztartási és Illatszerboltot jelölte ki arra, hogy kipróbálják, milyen egy ilyen hálózatnak a számítógépes elszámoltatása. Hát az borzalmas volt. A boltok beküldték a jelentéseiket, amiket kézzel írtak, azt egy csomó nő beütögette gépbe és így számítógéppel lehetett feldolgozni. Jöttek tonnaszámra ezek a számítógépes leprellők, amiket ellenőrizni kellett. Emellett kézzel is írták, mert számítógépes módon teljesen lehetetlen volt a mérleghez adatokat adni. Három csoport működött ebből a célból. És nem csak a boltok hibázhattak, hanem az is, aki a papírról beütögette a számokat. Tehát ki kellett szűrni a tonnaszám jövő leprellőkből, hogy az most egy rögzítési hiba, vagy a bolt csalt vagy tévedett, ami teljes abszurdum volt.

Egyszer a Hilton szállóban tartottak valamilyen német számítógépesek bemutatót. Az az előadás életem nagy tapasztalata volt. Csupa fejesek jelentek meg a Hiltonban, és tolmáccsal előadták a németek, hogy hogy kell azt csinálni, hogy már a gyárban kerüljenek vonalkódok az árukra, és azt leolvasóval kell elolvasni. Tehát az emberi hibák teljesen ki vannak küszöbölve, és naprakészen lehet tudni, hogy miből mennyi a készlet, és mindenki egységesen ezzel dolgozhat. De nem úgy nézett ki akkor a nemzetközi helyzet, mintha Magyarország éppen rá akarna állni az európai vonalkód-rendszerre. Azonban ebből is láttam, hogy ami nálunk van, az egy teljesen célszerűtlen, kétségbeejtő dolog.

Közben 1979-ben befejeztem a főiskolát, és akkor azt mondta a főkönyvelő, hogy szeretné, ha ennek az egész zűrzavarnak, ennek a három csoportnak én lennék az osztályvezetője. A személyzetis meg azt mondta, hogy azért mégis jó lenne belépni a pártba. De hát ami sok, az sok. Hogy még be is lépjek a pártba, és ezért az egészért, amivel abszolút nem értek egyet, még felelősséget is vállaljak!? Azonkívül nem is éreztem magam alkalmasnak arra, hogy harminc nővel küszködjek. Mert én hamarabb beültem volna megcsinálni, minthogy ott dirigáljak, mikor látom, hogy mindegyiknek hol a gyereke beteg, hol ő maga, hol a szüleit ápolja, és látom, hogy hogy küzdenek.

Ekkor kerültem egy kapcsolat révén a TANORG-ba, a Tanácsi Ipari Vállalatok Szervezőintézetébe. Na hát ez se volt egy rossz hely. A vállalatok egy részét a tanácsok felügyelték. Nagyrészt kis kézműves műhelyeket vontak össze – akár az Illatszer boltok esetében –, teljesen célszerűtlen módon. Ezeknek mindnek volt egy adminisztrációs vízfeje, és az adminisztrációs munkákat kellett

ésszerűsíteni, és hozzájárulni ahhoz, hogy számítógépre vigyék az adatfeldolgozást. Például egyszer a Gázműveknél csináltam egy munkaszervezési feladatot. A Gázművek, ha javított valamit a városban, akkor ott árkot ásott, ami addig nyitva volt, amíg a javítás különböző munkafázisait elvégezték, aztán betemették és leaszfaltozták. Azokról a helyekről viszont, ahol fejesek laktak, gyakran érkeztek olyan telefonok a Gázművek igazgatójához, hogy a házuk előtt még mindig nyitva van a gödör, és mikor lesz már betemetve. Ő persze azonnal telefonált az illetékes részlegnek, hogy hogy áll az a gödör, de mivel ott nem volt naprakész nyilvántartás, nem tudták megmondani, hogy éppen milyen stádiumban van a javítás. Ez volt a valódi oka annak, hogy a Gázművek kihívta a szervező vállalatot, amelyik engem küldött hozzájuk.

A munka ordított számítógépes feldolgozás után. Mondtam, hogy föl kell vinni mindent gépre, hogy hol, mikor, mit csinálnak éppen, és akkor egy gombnyomásra látszik, hogy mit tudom én a Bimbó út 126. előtti gödörnél hol tartanak. De ez valamilyen érdekekbe ütközhetett, és olyan nagy volt az ellenállás, hogy végül mégiscsak kézi feldolgozást kellett alkalmazni. Mégpedig úgy, hogy szerencsétlenek két A/3-as lap összeragasztásával végtelen hosszú sorokban kézzel írták föl a különböző munkafolyamatokat. Úgyhogy ezt nem éreztem túl nagy sikernek. De a TANORG mint munkahely nagyon jó volt. Időnként bejártunk, megkaptuk a feladatot, és otthon is lehetett dolgozni, a fene se nézte azt, hogy én éppen aznap tényleg ezt csinálom vagy mást, úgyhogy nagyon laza munkarend volt. És én mindig nagyon pontosan betartottam a határidőket.

Közben Laci már a Fazekas Mihály Gimnáziumba járt matek tagozatra, és harmadik gimnáziumban hetedik lett az országos matematikai versenyen. Így szabad utat kapott az egyetemre felvételi nélkül. Érettségi után bevonult 11 hónapra katonának Hódmezővásárhelyre, amit nagyon hősiezen viselt, nem panaszkodott. A levelezésünk még mindig megvan, én is igyekeztem kedélyesen írni és ő is igyekezett, pedig nyilván nem volt neki könnyű. Nem bírta a hideget, fázott, nem volt elég meleg ruhájuk, és még valami mezőgazdasági munkára is kivitték őket. Lementünk az eskütételre Ferivel, figyeltük, ahogy vonultak, ahogy csapkodták a bakancsaikat a díszmenetben. Utána a szülők bemehettek a ebédlőbe, és ott várhatták meg a gyerekeket. Bementünk, kipakoltuk gyorsan a kajákat, ha jól emlékszem egy sült kacsát vittünk, és megjött Laci. Leült és elkezdett enni. Megette ezt a sült állatot, mind a két combját, aztán keresni kezdte a másik combját. Borzasztóan éhes volt. Úgy evett, mint egy csecsemő, kiguvadt szemmel. Nagyon rossz volt látni, hogy a gyerekem ennyire éhes.

Feri közben a Beloianiszból átment dolgozni a Malomipari Gépgyárba, ahol termelésprogramozó lett. Aztán már nem emlékszem pontosan, hogy miért, elment a Trakisz Szövetkezetbe, ahol nagyon sokáig, legalább 15 évig dolgozott, többféle munkakörben. A hetvenes évek közepén kezdtük el a zsidó fiatalokkal való foglalkozást. Először vasárnap esténként, aztán áttértünk a péntek estére. Akkoriban a József körúton a Rabbi-szemináriumban Scheiber professzor a péntek esti istentisztelet után tartott egy kidust. Először csak a rabbi-hallgatóknak tartotta, aztán szépen elkezdtünk gyűlni, gyűlni, aki ott volt a zsinagógában, az mind bemehetett. Ez az étteremben volt, lenn a földszinten, de utána már olyan sokan lettünk, hogy felmentünk a díszterembe. És a fiatalok rájöttek, hogy hoppá, itt lehet találkozni, lehet dumálni egy kicsit, lehet okos dolgokat hallgatni, és megindult a társadalmi élet. Mi is elkezdtünk ide járni, és akkor azt gondolta Feri, hogy akik még tovább is együtt szeretnének maradni, azoknak legjobb lenne onnan egyenesen hozzánk jönni. És bár már a kiduson túl voltunk, de itthon is tartottunk egy kidust, mert Feri vallási színezetet akart adni a találkozóknak. Úgy gondolta, hogy abba kevésbé köthetnek bele politikailag. Ennek ellenére

belekötöttek, de azért ez ment tíz évig.

Feri nagyon vigyázott arra, hogy megszűrje a résztvevőket. Igyekezett, hogy ne kerüljön be olyan, aki besúgó vagy nem megbízható, ezért aztán, ha jól emlékszem, ketten kellett hogy ajánlják azt, aki szeretett volna jönni. És ahhoz képest, hogy én hetenként háromszor főiskolára jártam, a lakásban minden péntek estére ki volt takarítva. Nem is tudom már, hogy csináltam. És akkor még ráadásul legtöbbször elmentem a zsinagógába is.

Ezekon a találkozókon csináltunk egy kis énekkart, és Laci különböző modernebb zsidó zenéket gitározott, amik akkor már beszivárogtak az országba. Az 1967-es háború után volt egy mozgalom Izraelben, haszid fesztivál volt a neve, amikor is a zsoltárokat vagy imarészleteket modern zenével látták el. Azonkívül egy Carlebach nevű amerikai rabbi ugyanezt csinálta, és neki is voltak kazettái, lemezei, kottái. Tehát összejöttünk a Laci gitározása mellett öten-hatan, megtanultunk egy csomó dalt, és ünnepekkor ezeket énekeltük. Nagyon-nagyon jó volt. A pénteki összejöveteleken volt, hogy öten, volt, hogy húszan voltunk, és egyrészt volt a kidus, másrészt ünnepeket – hanukát, széderestéket – tartottunk, külön énekpróbák voltak, azonkívül kirándulásokat szerveztünk.

Közben ez a kör kiszélesedett Antalfi Máriával. Antalfi Mária képzőművész volt, festő, grafikus, keramikus, egy betért asszony, aki a férje miatt tért be, hogy együtt lehessen őket eltemetni, és igazi zsidó asszonnyá vált. Ketubákat, házasságleveleket is rajzolt, és mindenféle zsidó motívumot dolgozott bele a munkáiba. Ő is részt akart venni a fiatalok összetartásában, és azt mondta neki Feri, hogy nála legyenek hétfőn, tegyen ki társasjátékokat, és játékestét vagy délutánt rendezzen. Nálunk Feri ellenezte, hogy politikára terelődjön a beszélgetés. Egyrészt veszélyesnek találta, hogy ha mégis van beépített ember, az ilyet ne halljon, másrészt nagyon ellenezte, hogy Magyarországon zsidók részt vegyenek a politikai életben. Az volt a véleménye, hogy a magyarok erre nem tartanak igényt, ez nem a mi dolgunk. Senki se kérte meg a zsidókat, hogy mondják meg a magyaroknak, mit csináljanak. Mária viszont hagyta, hogy nála mindenki arról beszéljen, amiről akar.

A fiatalok – és kevésbé fiatalok – találkozásához a harmadik lehetőséget Herbstné, Krausz Zorica biztosította. Ő úgynevezett „repülő egyetemet” szervezett. Kéthetenként vagy havonta, már nem emlékszem pontosan, más-más lakásban gyűltünk össze a zsidóságról tanulni. Több előadó is volt, Feri is többször beszélt egy-egy témáról. Ez a tevékenység bizonyult a legveszélyesebbnek, leginkább erre figyeltek fel a belbiztonsági emberek. Mint utóbb kiderült, Herbsték lakását le is hallgatták. Herbstné megírta híressé vált „Régi zsidó ételek” című szakácskönyvét, amelynek ürügyén a bevezetőben ismertette a zsidó ünnepeket, szokásokat. Az első kiadáshoz Laci készítette a fotókat.

Idővel a kisházunk is végre kiürült, nem volt több albérlőnk, és gyakran előfordult, hogy péntek esténként egy-egy fiatal szeretett volna egy kis lelkiéletet élni velem. Átvonultunk a kisházába, ott elmondták a problémáikat, tanácsot kértek, és én segítettem, amennyire tőlem telt. Sokszor a másik ember meghallgatása is sokat számít. Aztán amikor 1985-ben Laciék elmentek Izraelbe, akkor beszüntettük a találkozókat.

Közben 1983-ban Lacival hármasban illegálisan voltunk Izraelben. Feri levelezett Izraelben a régi ismerőseivel, és megismert új embereket is, akik itt jártak az 1980-as évek elején mint turisták. Mindenki mindig hívott minket, hogy menjünk, és Feri is nagyon szerette volna már viszontlátni az

országot. Egyszer valamelyik itt járt vendégünket megkérte, hogy segítsen elintézni nekünk kihelyezett vízumot Cipruson és Athénban. Mert ő már tervezte az utat, de nem tudta, hogy melyik fog sikerülni. Végül lementünk repülővel Görögországba, de arra nem számítottunk, hogy pont bejöttek az őszi ünnepek, és körülbelül egy hetet ott kellett töltenünk, nem tudtunk rögtön tovább menni. Mi akkor már egyszer voltunk társas úton Görögországban Ferivel, de akkor ott Lacinak mutogattuk, amit mi nagyon szépnek találtunk.

Aztán kimentünk Görögországból Izraelbe, ahol végigjártuk Feri összes ott élő barátait, és három hét múlva visszamentünk Görögországba. Ott 24 órát töltöttünk a repülőtéri tranzitban, hogy ne léptessenek be kétszer Görögországba. Így csökkent a veszélye annak, hogy észreveszik az útlevelemből, hogy másutt is jártunk. Itthon a határnál tartottunk attól, hogy esetleg felfedezik, de szerencsére valahogy elmosódott a dátumbélyegző az útlevelemben, úgyhogy átcsúsztuk. Pedig ennek komoly következményei lehettek volna. Én egy gyáva nyúl voltam, és borzasztóan izgultam, hogy ebből nagy balhé lesz, de aztán nem lett belőle semmi.

Én addig a zene, filmek, tájképek, és a megismert kedves emberek miatt nagyon idealisztikusan láttam Izraelt. Az izraeliek nagyon vendégszeretőek, amikor megérkezel, kitárják a karjukat és jellegzetes hangsúllyal azt mondják: Saloom! Ez nagyon kedves, de azért amiket én akkor ott láttam, az a vendégnek szólt. Mert a valóságban nagyon sok áldozat, sok belső, külső probléma van ott. De bennem valahogy megmaradt az az idealisztikus kép is, ami a zenékből, a képekből és a vendéglátókból állt össze.

Erre az időre Laci már rég elvégezte az ELTE matematikai szakát, dolgozott, és megismerte Annamarit is, a leendő menyünket, akivel 1985-ben megházasodtak. Anyakönyvvezetőnél is, és pár héttel utána a József körúti zsinagógában is tartottak esküvőt. Az esküvő után néhány héttel indultak a menyem franciaországi nagymamájához nászútra, és két nappal az indulás előtt Laci azt mondta nekünk, hogy úgy gondolják, elköltöznek. Addig Békásmegyeren laktak egy bérelt lakásban, gondoltuk, most máshova mennek. Kérdjük, hova költöztök? Azt mondja, Izraelbe. Hát ahogy népiesen szokták mondani, belénk szaladt a madzag. Egy szót nem szóltunk. Hiszen Laci mégiscsak egy 27 éves fiatalember volt. Hát mit szóljon az ember? Hogy maradjon itt? Ebbe nem lehet beleszólni, ezt csak kibírni lehet. Ő szerintem amúgy is Izraelben akart élni. Van egy videó-felvételünk, amin körülbelül 1989-ben mint új bevándorlókat, megkereste őket az izraeli televízió. Akkor már négy éve kint voltak. Kérdezte a riporter, hogy mikortól gondolt arra, hogy Izraelbe akar költözni, és Laci azt mondta, hogy húsz éves korától.

Tehát 1985-ben elmentek, és ez azt is jelentette, hogy idejött a rendőrség, meg behívtak, szóval macera volt, de komoly dolog nem lett belőle. 1986-ban viszont kezdődtek a zaklatások. Nem minket zaklattak, hanem a hozzánk járókat, akik részt vettek a találkozók. Behívták őket a rendőrségre, ahol a rendőr kiment a szobából, bement a BM embere, és elmondta a megjelent fiatalnak, hogy ő egy szovjetellenes, államellenes, cionista összeesküvésben vesz részt, ha nem tudná. És írja alá, hogy többet oda nem megy. Megfenyegették őket, hogy el fogják veszíteni az állásukat, vagy kirúgják az egyetemről, meg hasonló. A Herbstéknek meg megmondták, hogy ha beadják a kivándorlási útlevelekérelmüket, akkor meg fogják kapni. Egy év múlva el is mentek.

Úgy látszott akkor, mintha egy koncepció per készülne, és én úgy éreztem, hogy komoly veszély fenyeget bennünket. Hiszen itt van a férjem, akinek már öt kiló gyógyszer kell naponta, és nem hiányzik más, mint hogy ne engedjék meg a glaukóma elleni szemcseppjeinek a beadását. Végül

aztán kiderült, hogy az egész egy megfélemlítési akció volt csak. Azt beszélték, hogy 1956 harminc éves évfordulója miatt attól féltek a hatóságok, hogy valami készül. Hát nem készült semmi, de ahol két ember összedugta a fejét, azokat igyekeztek megfélemlíteni. Nem csak a zsidókat, hanem az ellenzékieket is.

1986-ban aztán én is bejelentkeztem doktor Szilágyi Lillához, aki megkérdezte, hogy miért akarok hozzá járni. Mert ezt megkérdezik a pszichológusok. És én azt mondtam, hogy azért, mert nagyon boldogtalan vagyok. Egyrészt elment a gyerekem, másrészt megszűnt az az állandó nagyon pozitív elfoglaltság, amit a fiatalokkal való foglalkozás jelentett. És nagyon-nagyon rosszkedvű, mondhatni depressziós lettem. Úgyhogy elkezdtem én is a terápiát Lillánál, és négy évig jártam hozzá. Ez volt az a korszakom, amikor rendeződött az identitásproblémám, mert Lilla erősítette meg végleg a zsidó identitásomat. Tulajdonképpen amikor a hitközségben önkénteskedtünk, meg amikor találkoztam a modern zsidó zenével, meg amikor kimentünk Izraelbe, mindez már előkészítette a terepet, de még mindig nem volt az igazi. Hanem mialatt Lillához jártam, az akkori lelkiállapotom kipréselt belőlem egy írást – aminek a „Mi túlélünk” címet adtam –, amiben egy gyerek szemszögéből foglaltam össze a háború alatti és utáni helyzetünket. Azt hiszem, abban az írásban dolgoztam ki magamból az identitásproblémámat.

Mindeközben Gyuri lassacskán megszokta, hogy Budatétényben van. Óramű pontossággal tartottuk a látogatást és a hazahozást. Már négy éve volt ott, amikor a megkérdezésünk nélkül áttették a nagytétényi részlegbe. Úgy tudtuk, hogy Nagytétény sokkal rosszabb hely, de szerencsére nem így volt, mert még a régi személyzet dolgozott ott – ők régebben apácák lehettek –, és szívvel-lélekkel, hivatástudatból csináltak mindent. De a létszám húsz és huszonhat között ingadozott egy csoportban, és Gyuri nálánál sokkal súlyosabb állapotúakkal volt együtt. Arra senkinek nem maradt ideje, hogy külön foglalkozzon vele, emiatt Gyuri nagyon kevésbé fejlődött. Ő nem volt mozgássérült, de mivel egész nap egy széken ült, gerincferdülést kapott. Annyira foglalkoztatták csak, hogy ide-oda küldözgették, a mosodába piszkos ruhával, tiszta ruháért, üzenettel, meg ennivalót lehozni a konyhából, visszavinni az edényt, és ágyat húzni is megtanították. De én ezt nagyon keveselltem.

1983-ban Gyuri rettenetesen lefogyott, nem akart enni, és kimondottan depressziós lett. Kimentem látogatni, kivittem a kastélymúzeum kertjébe, de csak lelógatta a fejét és nem kért még pudingot sem! Kétségbe voltunk esve Ferivel, hogy mi ez, és akkor kiderült, hogy valamelyik nem túl bölcs nővér azt mondta neki, hogy ha nem eszik rendesen, hazamegy. Más se kellett a Gyurinak! Ő mindig nagyon rossz evő volt, mert nem tudott rendesen rágni. Már biztos a nővérek agyára ment, hogy nem eszik, és valakinek ez a mondat kicsúszott a száján. És akkor Gyuri azt gondolta, hogy ha nem eszik, akkor majd hazajöhet. De mire ez kiderült! Tanácsot kértünk Lillától, a pszichológustól, hogy mit csináljunk. Azt mondta, vigyük haza egy hétre, és azt egyen, amit akar. Legyen készenlétben, ha tejberizst akar, tejberizst, ha fagylaltot, fagylaltot, bármit kapjon meg, amit kér. És igaza volt, Gyuri egy hét alatt helyrejött. Ezután kezdtünk el neki képeslapokat küldözgetni. Azóta is minden héten kap egyet, vagy postán, vagy kézbe, nyomtatott betűkkel írva, és ezt el is tudja olvasni. Gyuri akkor elkezdte ezeket a lapokat gyűjtögetni, és ma már háromezer fölött van a gyűjteménye.

1985-ben a TANORG-ban kifogyott alólunk a munka, de hogy valami mégis legyen, és ne kelljen megszüntetni a céget, különféle oktatásokat szerveztek, és nyomtatványkiadással foglalkoztak.

Mindkét dolog teljesen távol állt tőlem, úgyhogy egy ismerősöm révén átmentem a Vízművekhez rendszerszervezőnek. Ott éppen a főkönyvi könyvelés gépre vitele folyt, valamint szabályzatokat kellett írni, szóval ez nekem megfelelő munka volt.

Még a főiskola elvégzése után beléptem a Goldmark kórusba, a Rabbi-szeminárium énekkarába. Akkor lehet, hogy még Ádám kórusnak hívták. Minden héten volt egy próba, és a szertartásokon, ünnepeken énekeltünk, meg jártunk vidéki hitközségekhez is hangversenyt adni. 1987-ben, amikor itthon már egy kicsit lazult a helyzet, a kórust meghívták vendégszereplésre Izraelbe. De engem nem vittek el. Mert azt mondták, hogy ha észreveszik, hogy itt egy anya van, akinek nemrég disszidált a gyereke, és aki a kórus égisze alatt orvul találkozni akar a gyerekével, akkor azt kockáztatják, hogy esetleg az egész kórusnak nem engedélyezik a kimenetelt. Nagyon meg voltam sértve, mert be se adták az útlevélkérelmemet. Pedig én, ma már nehezen elképzelhető, milyen nagy áldozatot vállaltam azért, hogy megszerezsem az útlevél-engedélyező lapot. Tudniillik akkoriban a munkahelynek kellett engedélyezni az útlevélkérelmet. Kitöltöttem a lapot, odaírtam, hogy Izraelbe szeretnék menni a Rabbi-szeminárium énekkarával, aláírtam az osztályvezetővel, és aláírtam a személyzeti osztállyal, ami abban az időben nem volt mindegy. De nagyon szerettem volna találkozni Laciékkal. Szóval ezt mind végigcsináltam, és ezek után hoppon maradtam, úgyhogy bánatomban otthagytam a kórust.

Különben Ferivel mi el-eljárogattunk külföldre. Mikor felvettek a Számviteli Főiskolára, akkor például egy társasutazással elmentünk Görögországba. A harmadik félévi vizsgaidőszak után Sopronban töltöttünk néhány napot, nyárra meg egy három napos bécsi kirándulásra mentünk. Államvizsga után pedig Feri egy jutalomutazást tervezett nekem Olaszországba. Oda teljesen diákmódra mentünk, hátizsákokkal. Nagyon kalandos volt, és Feri személyében volt egy saját idegenvezetőm, aki teljesen felkészült az útra, és pontosan tudta, hogy mikor hova kell menni és mit kell megnézni. Aztán mikor Feri a Trakiszbán dolgozott, akkor egy turistacsoporttal időnként elmentünk kirándulni, sőt voltunk Romániában is, Erdélyben. Aztán voltunk kettesben hátizsákkal a Tátrában, Kassán, és egyszer befizetett Feri egy utat a moldvai kolostorokhoz is. Ez egy fantasztikus szép út volt. Prágában is jártunk háromszor, kétszer csak úgy, hogy kaptuk magunkat és mentünk, harmadszor pedig a Vízművek csereüdtetési programjában. Két hétig jártuk akkor Prágát, ami gyönyörű volt.

Mikor még Laciék itthon laktak, akkor volt egy Trabantunk is. Ez valamikor az 1980-as évek elején lehetett. Két okból lett kocsink. Egyrészt Gyuri nagyon nyugtalan volt, mikor visszavittük az intézetbe, és jó lett volna autóval vinni, másrészt Feri bölcs előrelátással szerette volna, ha Laci megtanul vezetni. Úgyhogy megvettünk egy ronda zöld Trabantot, és tulajdonképpen Laci használta, s amikor kellett a Gyurit hozni-vinni, akkor rendelkezésre állt. Én nem is vezethetnék, mert nekem csak egy szemem működik. Azt szoktam mondani, hogy a jobb szemem csak egy esztétikai dudor, épp hogy ne ronggyal legyen kitömve. Na ettől többen frászt kapnak. Ferinek pedig a glaukóma miatt farkasvaksága volt, tehát nem látott a sötétben. Míg Laciék itthon éltek, a Trabanttal elmentünk Eperjesre meg Bártfára, ezekbe a szép régi kisvárosokba is. Aztán amikor Laciék elmentek, kölcsönadtuk a kocsit a barátainknak, majd eladtuk és kész. Nem volt több autónk.

Laciék disszidálását egyébként nem akartam senkinek elmondani, tehát fapofával kellett végigcsinálni az egészet. Én általában nagyon kevésbé meséltem el a magánéletemet a

munkahelyeimen, mert rendhagyó magánéletem volt ezekkel a zsidó fiatalokkal meg egyebekkel. Mikor Laciék elmentek, Feri attól tartott, hogy macerálni fognak minket az alijázásuk miatt, mint ahogy így is volt, és megbeszéltük, hogy nem telefonálnak. Valakin keresztül leveleztünk egy darabig, de aztán már láttuk, hogy nincs semmi gond, és akkortól leveleztünk rendszeresen. 1986 vagy 1987-ben pedig Brassóban találkoztunk velük, mert akkor még nem jöhettek be az országba. Ők eleinte Tel Avivban egy Béth Millmann nevű házban laktak, ahol a diplomás bevándorlóknak volt a bentlakó nyelvtanfolyamuk. A menyem – aki magyar-történelem szakos tanár volt, és ez Izraelben nem olyan kelendő foglalkozás – azt hiszem két félévet végzett, Laci csak egyet, mert ő már jó alapokkal indult. Kaptak valamilyen ösztöndíjat, és elvállalták egy kultúrház takarítását, hogy legyen pénzük.

1988-ban azután megszületett első unokám, Moria. Akkor már lehetett rendszeresen utazni, bár még nem volt közvetlen járat, Frankfurton keresztül mentünk. És boldogan láttuk, hogy már a saját lakásukban vannak, és úgy ahogy berendezkedtek. Laci akkor az egyetemen matematikát tanított, Annamari pedig ha jól emlékszem bétiszitterkedett. Neki bizonyos mértékig elfogadták az itteni diplomáját, majd héber nyelven elvégezte az óvónő- és tanítónőképzőt, ami hihetetlen erőfeszítés volt, és le a kalappal, hogy megcsinálta. Laci aztán bármennyire kedvelte is az egyetemi munkát, elment informatikusnak, amivel már valami pénzt is tudott keresni, hogy a családját fönn tudja tartani.

Közben történt meg Magyarországon a rendszerváltás. Én akkor a magam részéről annyira el voltam foglalva az új állásommal, Laciéknak a dolgaival, a hozzájuk való utazásainkkal és a készülődéssel az utazásokra, hogy nem hiszem, hogy teljes mértékben átéltem a jelentőségét. Azt konstatáltam, hogy nagyon jó, hogy lehet nyugodtan utazni. Feri komoly mértékben tartott egy szélsőjobbboldali váltástól, amit egyelőre megúsztunk, de ki tudja még mit hoz a holnap.

1990-ben a Vízművekben is elfogyott alólam a munka. Ez akkoriban gyakran előfordult. A vállalatok egyes munkákat megcsináltattak a szervezőkkel, és utána szünet. Úgyhogy megtörtént, hogy hónapokig imitáltuk a munkát, ami rendkívül kellemetlen és fárasztó volt. Elkezdtem keresni az álláshirdetéseket, és volt egy a HVG-ben, amit a MATÁV adott fel. Mintha csak nekem írták volna! Odamentem hát dolgozni önálló szervezőnek, és azután ott dolgoztam egészen nyugdíjig.

1990-ben megszületett a második unokám is, Yael. A menyemnek a terhesség alatti utolsó hetekben feküdnie kellett. Feri ekkor már nyugdíjban volt, ő ment ki vezetni a háztartást, meg vitte Moriát az óvodába, oda-vissza. Én valamikor karácsony tájt tudtam kimenni utána, mert akkor még dolgoztam. És január 15-én, úgy emlékszem, elkezdődött az Öböl-háború. Ez felejthetetlen volt a számunkra. Minden lakásban egy szobát hermetikusan el kellett zárni, le kellett ragasztani az ablakokat, ajtókat, betenni tartalék vizet, élelmiszert, rádiót, és bekészíteni a gázálcokat, mert az ország vezetői gáztámadástól féltek. Jöttek a Squad rakéták, amiket a Patriot rakéták csak Tel Aviv fölött tudtak lelőni, úgyhogy az égő darabok hullottak lefelé. És ott álltunk egy három hetes csecsemővel. A csecsemőknek olyan védőfelszerelése volt, mint egy inkubátor. A mama is csak egy befele nyúló kesztyűvel tudott valamit csinálni a gyerekkel, és a levegő is szűrőn keresztül ment be. A nagyobb gyerekeknek egy műanyag átlátszó csuklyát kellett felvenni, ami úgy volt a derekukra erősítve, hogy szintén egy szűrőn keresztül kapták a levegőt, és a szűrőhöz való elemeket a katonaság cserélte. A felnőtteknek meg gázálc volt.

Amikor jött a légiriadó – nagyon jól emlékszem az elsőre, mint háborúviselt embernek a sziréna hangja borzalmas volt –, akkor fegyelmetlenül összekaptuk magunkat, és mindenki bevonult a gyerekszobába, mert az volt a védett szoba. Leragasztottam az ajtót, és a küszöb elé egy vizes rongyot kellett tenni, hogy ha mégis jön a gáz, ne tudjon ott átjönni. Fölvettük a gázálcot, bekapcsoltuk a rádiót, és a rádió elmondta, hogy hazánkat rakétatámadás érte. Tel Aviv és környéke volt a fő célpont, mert az a legsűrűbben lakott terület. A rakétákat hallani lehetett, bumm-bumm-bumm, és soha nem tudtuk, hogy hova esik le. Egész éjszaka ébren voltunk, a rádió állandóan szólt, héberül, arabul, angolul, etiópul, oroszul.

De azt mondta a menyem, hogy nem azért szült két gyereket, hogy rájuk dőljön a ház. Akkor már volt egy kis autójuk, abba bepakoltunk, és elmentünk délnek. Jotvata kibucban volt egy barátunk, és ott lehettünk néhány napot, mert odáig nem értek el a Squad rakéták. De pillanatok alatt tele lett a kibuc vendégekkel, mert mások is jöttek, viszont három vagy négy nap múlva bejelentették, hogy Tel Avivban föl kell venni a munkát, tehát vissza kellett mennünk. Alighogy bementünk a lakásba, jött az újabb légitámadás. Akkor elmentünk északra, aztán elutaztunk Jeruzsálembe, barátokhoz. Úgyhogy végül Ferivel mi úgy jöttünk haza, hogy Annamari és Laci a két gyerekkel egy nagyon kedves barátnőnkénél volt Jeruzsálemben, és Lacit még be is hívták katonának.

Közben Gyuriéknál Nagytétényben lassan romlott a helyzet. Egyrészt a főnővér nyugdíjba ment, és az általa létrehozott fegyelem meg a nővérektől megkövetelt pontos munka fokozatosan leromlott. A csoport szétesett, a betegek agresszívek lettek, letépték a függönyöket és hasonlókat műveltek. Másrészt Gyuri már nagyon idős volt, és attól féltünk, hogy vidékre fogják helyezni. 16-17 éves kortól már vidékre helyezték a betegeket. Akkoriban Balatonkéthelyen volt egy elmeszociális otthon egy nagy kastélyban, és oda vittek le a csoportjából néhány beteget. Nekünk szólt a csoportvezető főnővér, aki ismert minket, és nagyon jó szíve volt, hogy ő igyekszik Nagytétényben tartani a Gyurit, mert Balatonkéthelyen olyan kevés a gondozónő, hogy messze nem úgy foglalkoznak velük, amit Gyuri állapota megkívánna. Azt mondta szó szerint, hogy ha Gyuri lekerülne, befordulna a fal felé és két hét múlva éhen halna, mert szinte észre se vennék, hogy nem eszik.

Sikerült kapcsolatba kerülnünk egy jó nevű gyógypedagógussal, Krausz Évával, aki ismerte a intézet gyerekorvosát, és megkérte, hogy mindig tegye félre Gyuri kartonját, amikor az áthelyezések szóba kerülnek. Átmenetileg meg voltunk hát mentve, de nem volt megnyugtató a helyzet. Akkor mondta Krausz Éva, hogy minden egyháznak van már olyan intézménye, ahol értelmi fogyatékosokat gondoznak, de a zsidó hitközségnek nincs. Ő tíz éve próbálkozik ezzel, de nem hallgatnak rá. Mi fiatalok vagyunk, próbáljuk meg, hátha sikerül. És akkor nekiálltunk Ferivel. Az Új Életben egy hirdetést adtunk föl, hogy jelentkezzenek, akiknek a családjába kellene ilyen elhelyezés valakinek. Jelentkeztek, és én elkezdtem velük levelezni. Felvettük a kapcsolatot a hitközséggel is, ahol azt kérték, hogy írjam meg, milyen igények lennének, hány emberre, milyen tárgyi feltételek kellenének és a többi. Én kidolgoztam az anyagokat, amit baráti alapon valaki lefordított angolra, mert a Jointnak is le kellett adni, a Joint engedélyére is szükség volt az otthon beindításához. Akkor még abban gondolkodtunk, hogy egy külön épület kellene, és Ferivel keresgélünk is épületeket.

Ferit 1989-ben, pont hatvan éves korában nyugdíjazták. Erre neki kész tervei voltak. Letette a héber nyelvvizsgát és elvégezte az idegennyelvi tanfolyamot. Egy ideig az IBUSZ oktatási

osztályán dolgozott, anyagokat írt, amelyekben tájékoztatta az idegenvezetőket a meginduló izraeli turistaforgalom miatt szükséges tudnivalókról. Később, amikor a rendszerváltás után Budapesten keresztül megindult a volt Szovjetunióból a zsidók kivándorlása Izraelbe, akkor először a Izraeli Követségen, majd a Szochnut-ban dolgozott. Ahogy a kivándorlók létszáma nőttön-nőtt, átmeneti szállásként berendeztek a számukra egy volt szovjet laktanyát. Itt töltöttek úgy 24 órát, majd repülővel továbbutaztak. Feri itt dolgozott tolmácsként az izraeli biztonságiak és a magyar rendőrök között. Ez nagyon nehéz és szinte szünetmentes munka volt. Aztán amikor megindult a közvetlen járat Moszkva és Tel Aviv között, ez a munka megszűnt. Attól fogva Feri idegenvezetőként dolgozott, egyéni és csoportban érkező izraeli turistákkal. Ezt a munkát nagyon szerette, de sajnos az utóbbi 2-3 évben az egyre súlyosbodó betegségei miatt már nem volt képes elvállalni. Ez mély szomorúsággal töltötte el.

A Szochnut-ban végzett munka idején Feri megismerkedett a Joint európai vezetőjével. Ferinek isteni ötletei szoktak lenni. Odament ehhez az emberhez, és megkérdezte, hogy minden zsidónak joga van-e a kóser étkezéshez. És a Joint vezetője azt mondta, hogy igen, természetesen. Akkor Feri elmondta, hogy itt szanaszét vannak állami otthonokban a zsidó fogyatékosok, akik nem kapnak kóser étkezést. Felvetette, hogy jó lenne, ha a hitközség keretében lehetne nekik egy otthonuk. Ez döntő pont volt a szervezésben, mert azután lett egy nagyobb megbeszélés, amin részt vett a hitközség vezetője, a Joint, a gyógypedagógusnő meg mi ketten. És megkaptuk a Joint engedélyét.

Így aztán szerencsére nem is kellett külön épület, mert az rendkívül drága lett volna, hanem a meglévő Újpesti Szeretetotthon területéből adtak négy-öt szobát, és arra az infrastruktúrára kapcsolódva lényegesen olcsóbban kijött a fogyatékosok otthona. Ebből aztán egy nagyobb dolog is kibontakozott, mert később volt az itteni Jointban egy Izrael Sela nevű vezető, aki sajnos már nem él, és ő nagyon szorgalmazta, hogy egy új ház épüljön az öregotthon telkén. Később fel is épült egy harminc fős otthon, egy és kétágyas szobákkal, egészen különleges luxussal, és ez az intézet azóta gyakorlatilag már tele van.

Amikor a Szeretetotthonban kapott részleg már egy ideje működött, akkor Krausz Éva hívott engem, hogy legyenek ott részlegvezető. Ezért 1996 végén elmentem nyugdíjba, de azonnal beléptem az újpesti intézetbe, félállásban. Akkor már azt hiszem nyolc lakó volt, és én létrehoztam ott az adminisztrációt, ami addig még nem létezett. Egy év múlva odavittem lakónak Gyurit is. Ott neki végre már lett egy kis magánélete is, ráadásul elkezdett maga gazdálkodni. Lett egy kis „spejza”, egy tálca, amin van neki neskakaó, meg porcukor, fahéj, só, minden napra egy-egy C-vitamin, és minden napra kiadagolva a csokoládé. És tudja, hogy ha két csokit eszik egy nap, másnapra nincs. A képeslapjait pedig összegumizza csoportokban. Nem tudom milyen alapon, de rengeteg csoport van, és azokat nézegeti, olvasgatja. Egy füzetbe pedig írok neki, amit ő akar – ilyeneket például, hogy „mindig lesz tejbegríz otthon” –, és azt is olvasgatja. Van rádiója, negyven éves születésnapjára vettünk neki egy nagyképernyős televíziót, úgyhogy azt együtt nézhetik a szobatársával. Egy szót nem szólhatok, ennél jobb hely szerintem Magyarországon nincs.

A lakókkal - akik főleg férfiak voltak, és a Gyuri köztük még aránylag fiatalnak számított - időnként egy védett munkahelyre jártunk ki dolgozni. Van Újpesten egy szövetkezet, egy szabászat, ahol fogyatékosokat is dolgoztatnak. Legtöbbször textilhulladékot válogattak színek szerint, vagy szemcseppentők elemeit kellett összeválogatni, nylonba rakni, és lehegeszteni. De többnyire nem

volt igazán komoly munka. Amire nagyon szívesen emlékszem az ottani életből, az az, ahogy péntekenként próbáltam családi hangulatot teremteni. Péntek délután gyertyát gyújtottunk, vittem be magnót, az izraeli dalokat fonetikusan leírtam, megtanultuk, együtt énekeltünk, szóval fantasztikus jó hangulat volt. Akik részt vettek ebben, azóta is emlegetik. A végén annyira megszerették ezt a lakók, hogy már péntek délután kettőkor mentek fürdeni és fehér inget vettek fel. Én is vittem másik ruhát, hogy ünnepélyes legyen. Sőt utána még kis csoportfoglalkozást is tartottunk, beszélgettünk, elmondták, hogy kinek kivel van problémája, és akkor segítettem egy kicsit nekik ebben. Nagyon meghitt kapcsolat alakult ki a lakók és köztem.

Újpesten négy évig dolgoztam, utána belefáradtam az egészbe, és azt mondtam, hogy befejeztem a munkát, itthon maradok. Elkezdtem járni a Szochnut héber tanfolyamára – de azóta se tanultam meg rendesen héberül –, beiratkoztam egy nyugdíjas turistakörbe, velük túráztam, jártam a várost, néztem a kiállításokat, és csináltuk a háztartást Ferivel.

1997-ben született a harmadik unokánk, Noá. Jelen pillanatban a nagylány, Moria 19 éves és katona, Yael középiskolás, és egy reál gimnáziumba jár. Ő nagyon céltudatos gyerek, agykutató szeretne lenni. Noá tíz éves múlt, és egy energiagombóc, kifáraszthatatlan, de rendkívül intelligens, végtelenül békés és türelmes gyerek, olyan, akár egy kis bölcs. Mind a három lány teljesen más természetű. Többé-kevésbé tudnak magyarul, ha itt vannak két-három hétig, akkor egész jól belejönnek. Szerintem mindent megértenek. Laciék először 1990-ben jöttek haza, de Ferivel mi minden évben jártunk hozzájuk. Mindig harminc napot voltunk, mert valahogy a repülőjegy maximum harminc napra szólt. Nagyon sok szépet láttunk, bejártuk az országot, Ferinek voltak barátai mindenfelé, és Laciék is vittek minket, ahova tudtak.

Édesanyám 1999-ben halt meg. Akkor körülbelül öt éve már egyedül élt, és ez idő alatt dolgozta ki a családfánságát. Nagyon derekasan helyt állt magában, ezt meg kell hagyni. Teljesen önállóan ellátta magát, avval együtt, hogy járt hozzá takarító és mi vásároltunk neki. Mikor Gyuri már az újpesti otthonban volt, akkor együtt vásároltunk be neki a piacon. Üldögéltünk egy kicsit az anyunál, ő valamit édességet adott a Gyurinak, és megpróbált nagymama lenni. 1998 novemberében aztán agyvérzése lett. Öt hónapig feküdt az Amerikai úti kórházban, mi pedig mindennap látogattuk és igyekeztünk mindennel ellátni.

Amikor anyu beteg lett, a húgom itt töltött egy hónapot. Tele volt ötletekkel, hogy ide vigyük és oda vigyük az anyut, és hogy ennyi pénzt és annyi pénzt adjunk az orvosoknak, meg a nővéreknek. Tele volt kifogással, és tulajdonképpen az ittléte megnehezítette számomra a dolgokat. A húgom meglehetősen megváltozott Kanadában, és nagyon távol kerültünk egymástól. Most gyakorlatilag nincs is kapcsolatunk. Mert ha nem is haraggal, de valahogy nehezteléssel váltunk el. Azt szoktam mondani, hogy az ember a rokonait nem választhatja meg, ezért a barátokban bízson. És ez az életben már többször beigazolódott.

Közben Feri is már hosszú évek óta betegeskedett. Rendesen betartott minden orvosi utasítást, vizsgálatokra járt, ennek ellenére lépésről lépésre romlott az egészségi állapota. Egyre kevesebbet tudott menni, mert érzésküvel volt a lábában, utóbb pedig a veséje került olyan állapotba, hogy dialízist kellett alkalmazni, amit háromszor egy nap csináltunk itthon. Sajnos szellemileg is lassan lefelé épült. Ezt a vendégek még nem érzékelték, mert nagyon jó társalgó volt, de ő maga tökéletesen regisztrálta, hogy mit nem tud már. Ennek ellenére mindent megtett, hogy minél tovább együtt maradhassunk. Azt mondta, hogy a kedvemért, azért, hogy velem maradjon,

mindent megcsinál. De ez az 2007-es év már nagyon-nagyon nehezen telt el. Nekem már elég komoly betegápolási munkám volt Ferivel, legalább ötször-hatszor voltunk különböző klinikákon, kórházakban vizsgálatokon, kezeléseken. Miután elkezdtük a dialízist, naponta háromszor kellett bejárnom a kórházakba dializálni, mert azt nem akartam volna kiadni a kezemből, meg nem is igen értettek hozzá, nemigen vállalták volna..

Nagyon pontosan kellett a gyógyszererezést és a dializálást elvégezni. És amellett, hogy végtelenül szerettem Ferit, és mindent megtettem volna érte, lelkileg és fizikailag éreztem már, hogy bizony eléggé megfáradtam. Aztán augusztus végén a földön fekvé találtam őt a nagyszobában. Agyérgörcse volt, nem tudott felkelni és nem tudott beszélni. Nem tudok ettől a képtől szabadulni, olyan borzasztó volt. Különben teljesen magánál volt, és iszonyú volt látni, hogy nem tud rendesen beszélni, és nem tudja például megmondani az unokáinak a neveit. Feri nem volt egy mindennapi fej, különösen fénykorában, mindig tevékeny volt, aktív, és gondolom, hogy ezt még nehezebben viselte, mint a többi betegségét. Valahogy ez volt az a pont, amikor úgy éreztem, hogy feladja. Nagyon szelíd, nyugodt lett, mosolygott, ott találtam a gyógyszert az éjjeliszekrényén, nem volt bevéve, és ott volt az ennivaló, nem akart enni. Még utolsó nap sétálgattunk a folyosón, beszélgettünk. Éjjel aztán kapott egy borzasztóan erős agyvérzést, ami másnap délelőttre elvitte és meghalt.

Mi a férjemmel 51 évig voltunk együtt. És most sajnos folyton a betegsége nehéz éveinek, nehéz hónapjainak képei vannak előttem. Valaki azt mondta, hogy akkor kezd az ember valahogy rendbe jönni, mikor már a jó dolgokra is tud gondolni, nem csak a rosszakra. Hát én még ott nem tartok. Borzalmasan sajnálom azt a tehetetlenséget és kiszolgáltatottságot, amin Feri keresztülment. Amikor meghalt, aznap volt Moria unokánk katonai eskütétele. Majdnem azonos időpontban történt a két esemény, és mivel egy kicsit misztikus vagyok, nekem nagyon jólesik azt képzelni, hogy Feri lélekalkakban jelen volt azon az eskütételen. Moria azt mondta, hogy egész idő alatt a nagypapára gondolt. A rabbi pedig a temetésen azzal fejezte be a beszédét, hogy Ferinek három dolog volt a legfontosabb az életben: Izrael, a zsidóság és a család. És akkor vette vissza az Örökkévaló a lelkét, amikor az unokája felesküdt a haza védelmére.

Én most próbálgatom az egyedül élést. Először is kipihenem magam. Teljesen meglepő, hogy reggel meg éjjel nem kell felugrani, hogy ezt és azt csinálni kell. Pihenek, lazítok, sokat vagyok a levegőn. Két barátnőm van, akikkel sétálok, kiállításra járok. Gyurit most már minden héten megint látogatni tudom, haza tudom hozni, és erre föl kell készülni. Járok könyvtárba, olvasok, kinézek egy pár tévéműsort, kicsit internetezek, levelezek a fél világgal. A barátaim sokat törődnek velem, és én is velük. És van egy pótcsaládunk. Andrea, az ottani családban a mama, az Írók Boltjában dolgozott, ott haverkodtunk össze. Olyannyira, hogy Feri lett az esküvői tanújuk. Aztán születtek a gyerekei, és mi voltunk náluk a nagyszülők, mert híjával voltak valódi nagyszülőknek. Teljesen családi kapcsolatba kerültünk. Tőlük kaptunk egy számítógépet, hozzájuk megyünk minden karácsonykor, és Gyuri ott nézi a karácsonyfát, mert azt nagyon megszokta az intézetben. Amikor Feri meghalt, Andrea azt mondta, hogy „most minden hétvégén nálunk fogsz ebédelni”. Úgyhogy vasárnaponként ott ebédelek, és olyankor kivasalok nekik, mint egy jó nagymama.

Egyik barátnőm azt mondta, hogy abból látja majd, hogy valahogy helyrezökkenek, ha újra elkezdek írni. Mert igaz, hogy az újságírás tévedés volt részemről annakidején, de egész életemben avval a szemmel néztem mindent, hogy van-e benne valami megörökíteni való. Valami lényeges,

amit meg kellene írni. Viszont állandóan túl voltam terhelve mindenféle családi és egyéb munkákkal, úgyhogy soha nem jött össze, hogy ebbe el tudjak merülni. Nem mulasztottam el azonban jegyzeteket készíteni, mikor valami érdekes dolog történt, esetleg le is írtam egy-egy párbeszédet. Amikor aztán már nem dolgoztam, és kaptam egy használt számítógépet, akkor eszembe jutott, hogy előveszem a jegyzeteket, és feldolgozok pár témát. Így alakult ki hat-nyolc írás, amiknek a fiam csinált egy nagyon szép honlapot.

Amikor a pszichoterápiás korszakomban elkészült a „Mi túlélünk” című írásom, azt elolvasta Lilla, a pszichológus, és azt mondta, hogy próbáljam meg eladni. De nem tudtam elképzelni, hogy hova menjek eladni a lelkeket, mert az a lelkeknek egy darabja volt. Később egyszer-kétszer próbálkoztam megmutatni valakinek az írásaimat, de sose volt szerencsém. Azonban pár éve egy ismerősöm elküldte őket Ördögh Szilveszter szerkesztőnek a Tekintet folyóirathoz, ahol éppen akkor a holokauszt hatvan éves évfordulójára állítottak össze egy számot. És csodák csodája, összeszerkesztve három írásomat is közölték. Egy másik ismerősöm révén pedig a „Mi túlélünk” elbeszélésem egyik fele megjelent a Sós kávé című, zsidó visszaemlékezéseket tartalmazó antológiában is. Én ezeket a sors nagy kegyének tartom. Mert mások törik magukat, háznak meg küszködnek, nekem meg ez csak úgy puff, sikerült. Arról nem is beszélve, hogy most valaki azon töpreng, hogy milyen jó lenne héberre lefordítani a „Mi túlélünk”-et. De most egyelőre még nem érzek magamban vágyat arra, hogy újra írjak.

ipgkS Inak meg küszködnek, nekem meg ez csak úgy puff, sikerült. Arról nem is beszélve, hogy most valaki azon töpreng, hogy milyen jó lenne héberre lefordítani a „Mi túlélünk”-et. De most egyelőre még nem érzek magamban vágyat arra, hogy újra írjak.